

ISMERTETÉSEK

Hányan voltunk, illetve Magyarország népesedéstörténete

Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 1997.

(A 16. századtól a 19. század végéig tartó időszakról szóló tanulmányok recenziója)

Az MTA Demográfiai Bizottsága és a Történeti Demográfiai Albizottság szervezésében lezajlott Népesedéstörténeti Konferenciasorozat impozáns vállalkozás volt, hiszen megpróbálta lefedni Magyarország népesedéstörténetét a honfoglalástól egészen napjainkig. Ezen eseménysorozat eredményeként született meg a fenti kötet, amely valószínűleg hosszú ideig lesz támpontja a népesedéstörténet iránt érdeklődő kutatóknak. Ezért szükséges, hogy minél alaposabb vizsgálatnak vessük alá a kötetet, feltárva annak erőnyeit és hibáit, illetve reflektáljunk a kimondott vagy a szövegek mögött megbúvó értelmezési keretekre.

Általános értékelésként úgy fogalmazhatunk, hogy a kötet jelentős teljesítmény, és részleteiben rendkívül inspiráló lesz a különböző korszakok kutatói számára, miközben azonban szomorúan kell konstatálnunk, hogy ezzel a kötettel sem léptünk igazán előbbre Magyarország népesedéstörténetének a megírása irányában. A kép rendkívül töredezett, a szerzők néhány üdítő kivételtől eltekintve elfelejtenek reflektálni egymásra, és az egyes korok, vagy még pontosabban az egyes források mind precízebb elemzése érdekében általában lemondanak a népesedési folyamatok ábrázolásáról. Úgy tűnik még mindig a történetírás előtti, pozitivista adatgyűjtő, statisztika-készítő korszakban vagyunk, annak minden erőnyével és hátrányával együtt. Ezen állapot természetesen nem jelenti azt, hogy nincsenek általános történeti értelmezési keretek, amelyek megszabják, hogy mire keresünk adatokat és azokat miképpen kommentáljuk.

Maga a cím is elgondolkodtató, amely Magyarország történeti demográfiájáról szól és nem ezen ország népesedéstörténetéről. Ez már önmagában arra utal, hogy múltbeli demográfiai adatokat és összefüggéseket keresünk, és nem törekszünk a múltbeli népesedési folyamatok leírására és értelmezésére. Megjegyzendő a múltbeli demográfiai adatok közül is elsősorban egy érdekel minket, mégpedig az, amit a könyv kapcsán készült újságcikk címe pontosan jelez:

"Hányan voltunk, vagyunk?".¹ E látszólag kézenfekvő kérdésfeltevés kapcsán két kérdés, illetve megjegyzés kívánkozik ide. Egyrészt tényleg az a célunk-e, hogy egy befejezhetetlen projekt részeként a nem demográfiai, hanem hatalmi célú történeti összeírásokat faggassuk egy-egy "bűvös" szám kimondása érdekében, és az alapján gondolkodjunk el nemzetünk sorsáról, nagyságáról, vagy pedig társadalmi folyamatokat kellene felvázolni a születés, a halál, a házasság és a családalapítás szempontjából népünk múltjának és ezen keresztül jelenének a jobb megértése érdekében. Másrészt fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen „mi”- közösség van a kérdés mögött? Hányan voltunk mi, magyarok, vagy mi, a történeti Magyarország területén élők? A kötet erre, bár sokszor – főképp a honfoglalás kapcsán – az előbbi választ sugallja, mégis inkább az utóbbi megfogalmazását tűzi ki célul, azzal a megszorítással, hogy állandó a törekvés a nemzetiségi összetétel, a "magyarság" részarányának "egzakt" meghatározására, függetlenül a történeti koroktól és az adott népcsoportok önmeghatározásától. Ezen arányszámolgatás, amely részben érthető a huszadik századi politika etnikai arányt előtérbe helyező és a kis népeket eltárgyasító tendenciái alapján, igencsak történelmietlen, hiszen figyelmen kívül hagyja a nemzeti és etnikai tudat történeti változását, azaz elidegenedett formában reprezentálja az ország múltban született és meghalt lakóit.

A fenti mi-közösségben mutatkozó zavart, az etnikai felosztást jól tükrözi a kötet felépítése. Az első rész, amely a honfoglalás és az Árpád-kor népessége címet viseli, elsősorban a honfoglaló magyarok lélekszámával, antropológiájával foglalkozik, és *Kristó Gyula* tanulmányát leszámítva csak elkülönülten vizsgálja a maradványnépek lélekszámát, népességfejlődését. Ez a népességfejlődést etnikailag felosztó elemzési módszer tulajdonképpen fennmarad az egész kötetben. Hiszen az egyes részekben a népességszámok egy-egy forrás vagy forráscsoport alapján az egész ország területére elvégzett meghatározásaitól elkülönülten (egy-egy tanulmányon belül vagy esetleg önálló írás formájában) minden nagyobb egységben találunk külön "nemzetiség-demográfiai" elemzést. Ilyen szempontból tehát nincs egységes kép, nincs szisztematikus törekvés e térség népesedési folyamatainak etnikai szempontoktól függetlenített elemzésére. Ez a múlt századra vagy esetleg még korábbra visszavezethető és gyakran a források által is sugallt hagyomány persze önmagában nem is lenne akkora probléma, amennyiben a kötet szerzői kísérletet tennének annak tisztázására, hogy vannak-e komoly etnikai különbségek az ország múltbeli demográfiai magatartásában. Egyedül *Faragó Tamás* tár fel olyan eltérő etnikai magatartást 18. századi falvak háztartáskialakítási rendszereiben, amely nemcsak figyelemre méltó, hanem komoly demográfiai következményekkel is kellett járnia főképp a fogamzásgátlás elterjedését megelőző korokban. Úgy gondolom, hogy ilyen differenciális demográfiai elemzések és azok ellenőrző változókkal való

¹ Danis Győző: Hányan voltunk, vagyunk? Honfoglalók és itt lakók százezeitől a Kárpát-medence huszontémmillió lakosáig. *Népszabadság*, 1998. augusztus 19.

kontrollálása hiányában az etnikai felosztást előtérbe helyező leltárkészítés jogosulatlan, és leginkább valamiféle tizenkilencedik századi, illetve poszt-trianoni effektusnak tekinthető a magyar történeti demográfiában.

A kötet másik főbb értelmezési problémája a már fentebb is említett népességszám-, illetve népességszámforrás-centrikusság, amely (pl. *Dányi Dezső* tanulmánya és a huszadik századi elemzések kivételével) jobbára nélkülözi egyrészt a demográfiai folyamatok összekapcsolt elemzését (pl.: hogyan függött össze a házasodási kor és a termékenység, vagy miképpen hatott a csecsemőhalandóság a termékenységre stb.), illetve szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyja ezek összefüggését a társadalmi és gazdasági folyamatokkal. Tulajdonképpen *Faragó Tamás* 18. századra vonatkozó fentebb is említett elemzését leszámítva a huszadik század előtti korok esetében csak utalások történnek a demográfiai folyamatok mögött meghúzódó társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésekre. Ez a népességszám-centrikusság egyrészt ugyan érthető a komoly "empirikus" elemzések szűkössége miatt, de sajnálattal kell konstatálnunk, hogy a kötetben, annak szerkesztésében jobbára a társadalmi-demográfiai elemzésre való törekvés is hiányzik. Ékes példája ennek az Árpád kor mint korszak kijelölése, amely nem más, mint egy politikai korszakhatár népesedéstörténeti érvényesítése, azaz a vonatkozó népesedéstörténeti és társadalomtörténeti folyamatok teljes ignorálása. Emellett megjegyzendő, hogy mint azt az általam elemzett korszak kapcsán majd bemutatni szeretném, a kutatási eredmények nem is annyira szűkösek, mint azt a kötet implicite sugallja.

Ez utóbbi probléma szorosan összefügg a kötet harmadik legfontosabb értelmezési problémájával, nevezetesen azzal, hogy a huszadik századot és *Granasztói György*, illetve *Faragó Tamás* kísérletét leszámítva az egyes korok elemzéséből hiányoznak az európai összefüggések. És itt most nem is valamiféle kötelelességszerű európai kitekintésre gondolok, hanem arra, hogy éppen a demográfiai folyamatok azok, amelyek a finom (és sokszor nagyon fontos) regionális különbségek mellett más társadalmi jelenségekhez képest alig tűrik az országhatárok közé szorításukat. Jelenlegi tudásunk szerint legalábbis, ha megnézzük a népességfejlődés dinamikáját, a halandóság és a termékenység trendjeit, akkor a 18–19. század periódusát leszámítva, a (fontos és elemzendő!) eltérések ellenére a legfontosabb folyamatok főbb kontúrjai és a demográfiai jelenségek szintjei erős hasonlóságot mutatnak kontinensünkön. Még e két évszázad, a demográfiai átmenet előtti ancien régime Hajnal-vonal által karakteresen kettéosztott Európájának az eltérései is minimum regionális gondolkodást tennének szükségessé.² Ennek nyomát sem látjuk a kötetben, fel sem merülnek az utóbbi évtizedek európai történeti demográfiai kutatásainak főbb népesedési magatartásbeli hipotézisei és elméletei (malthusi rendszer, népességszám, ter-

² A folyamatok főbb kontúrjairól és a konvergencia problémájáról lásd például David Coleman: Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, 41. 1998. 2–3. 165–205.

mékenység, házasodás és halandóság homeosztatikus rendszere a 19. századot megelőzően, annak felbomlása és az új összefüggések figyelembevétele, vagy akár csak a közismert Hajnal-vonal.) Megjegyzendő, hogy a legtöbb mai, kurrens elemzés az általános tárgyalás mellett az országhatárok politikai kereteivel szemben hangsúlyozza a kisebb és nagyobb régiók szerinti megközelítést.³

A fenti általános megjegyzések után érdemes rátérni az általunk közelebről megvizsgálandó korszakra, a 16–19. századra vonatkozó elemzésekre. *Dávid Géza* összefoglaló írásától kezdve kilenc tanulmány foglalkozik a korszak népesedésével. Ezek közül több nem egy nagyobb időszakot fog át, hanem egy-egy rövidebb időszakot (*Dányi Dezső*: Magyarország népessége a 18. század harmadik harmadában), illetve csak egy-egy szűkebb területet, mint például Kolozsvár népessége, a Székelyföld népessége. A tanulmányok alapvető szándéka a fentiekben megfogalmazottakkal összhangban a népességszám alakulásának tisztázása, de ebből a szempontból kitűnik *Dányi Dezső* írása, aki megpróbál szakszerű, demográfiai elemzést adni a *Conscriptio Animarumok* alapján, illetve *Faragó Tamás* társadalomtörténeti és történeti szociológiai ihletettségű munkája a család és háztartás témaköréről. Az írások között találunk egy vitairatot is, *Zimányi Veráét*, aki mintegy csak reflektál a 16–17. századi népesedéstörténeti elemzések problémáira. Összefoglalóan tehát a korszakkal foglalkozó írások műfajilag igen változatosak.

E korszakot, amelyet nevezhetnénk a demográfiai átmenet előtti kora újkori korszaknak, általában nem együtt tárgyalják a magyarországi kutatók. S ez jobbra indokolt is, hiszen a korszak számos nézőpontból nem is egységes. Egyrészt, és azt hiszem ez a fő ok, a forrásadottságok egészen eltérőek mondjuk a 16. században vagy a 19. században. Eltérőek nagyon sok szempontból. Eltérőek tömegesség szempontjából, eltérőek nyelvileg, eltérőek a célok szempontjából és természetesen eltérőek a felhasználhatóság szempontjából is. Ezek az adottságok pedig sokszor alapján véve meghatározzák az elemzési lehetőségeket. E korszakban ugyanis a politikai változásokon túlmenően lezajlik egy igazi, nem népesedéstörténeti, hanem – nevezhetjük így – népesedéspolitikai változás. A 18. században ugyanis megjelenik a modern, beavatkozó állam, amely nem a tradicionális szuverenitás, hanem sok szempontból az "élet" szervezése terén nyújtott teljesítménye alapján legitimálja önmagát.⁴ Beszédes tény, hogy ebben a korszakban jelenik meg a demográfia, a statisztika, mégha csak leíró formában is. Ezek az új eszmék egyértelműen az állam megerősödésének és a politikai rendszer átalakulásának a jelei, következményei. Térségünk

³ lásd a princetoni termékenységsökkenésre vonatkozó elemzés különböző köteteit, Coale, A. és Watkins, S. C.: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1986, Coleman, 1998, vagy a történeti demográfiai kutatások története kapcsán lásd: Osamu Saito: Historical Demography. Achievements and Prospects. *Population Studies*. 50. 1996: 537–553. (E cikket ismerteti Óri Péter ugyanebben a kötetben.)

⁴ Michel Foucault: Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*. 1992/1 45–52. o.

is, a politikai nehézségek ellenére erre az útra áll rá, és a 18. századtól tömegével rendelkezünk a szándékok szerint az állami beavatkozás hatékonyságát szolgáló összeírásokkal (korai népszámlálások, a nem nemes összeírás, *Conscriptio Animarum*). Az állami ellenőrző szerepet emellett kiegészítették a különböző egyházak hasonló irányú törekvései, amelyek a hívek feletti kontrollt kívánták növelni rendszeres és szisztematikus számbavételekkel (*Status Animarum*, de bizonyos szempontból ilyenek tekinthetők még az egyházi anyakönyvek is stb.)

Dávid Géza tanulmánya az elemzés szigorúsága, a források használata és a problémaérzékenység szempontjából is kiemelkedik a korszakkal foglalkozó tanulmányok közül. A szűkebben vett korszak, amellyel foglalkozik, a 16. és 17. század emellett úgy hiszem kulcsfontosságú az egész magyar társadalomtörténet értelmezése szempontjából. Ugyanis a hódoltság időszaka nemcsak súlyos politikai következményekkel járt, hanem historiográfiai szempontból is fordulópontnak számított, amennyiben az egész társadalomfejlődésre vonatkozóan megjelent az "aranykor" utáni hanyatlás elmélete, amely negatív értelmezés szinte mind a mai napig meghatározza történeti gondolkodásunkat.⁵ A *Dávid Géza* által vizsgált időszak tehát nemcsak egy politikai alapon kijelölt fordulópont, hanem az egységes társadalomfejlődés értelmezésének egyik, talán legfontosabb kulcsa. E téren ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a hanyatláselméletek (Pl.: *Szekfü*)⁶ a török kori pusztulásképekkel alapozták meg vízióikat, hanem arról is, hogy innentől datálták a Nyugattól való elmaradottságot, az ún. "elkanyarodást", "zsákutcás fejlődést" vagy más szóval "a valahol utat tévesztettünk" probléma kezdetét. E forrásokkal eddig csak töredékesen igazolt domináns hipotézis alapja valószínűleg nem a tényleges elemzés, hiszen annak ellenére, hogy nyilvánvalóan kedvezőtlen politikai körülmények jellemezték e kort, és az államiság szempontjából jelentős zűrzavart okozott a török hódoltság, alig készültek igazi társadalomtörténeti elemzések, és valószínűleg e negatív politikai környezetet vetítették rá a társadalom fejlődésére. A hanyatláselmélet mögött meghúzódó okok valószínűleg tudásszociológiaiak, legalábbis ha a huszadik századi szövegeket vesszük alapul. Egyrészt szerepet játszhatott a domináns kelet-nyugat diskurzus, amennyiben egy ún. "keleti" hatalom megjelenése e térségben csakis akadályként képzelhető el a társadalomfejlődés szempontjából, másrészt a "hanyatláselméleteket" motiválhatta a szerzők kritikai alapállása koruk politikai rendszerével szemben, azaz annak bizonygatása, hogy a magyar társadalomfejlődés "torz", "hamis" stb. és ebben a műveletben mindig könnyedén adódott a török-kor felemlegetése.

A fenti hanyatláselmélet egyik végső érve mindig az, hogy a török-korban megállt a népességszám növekedése a nagyfokú háborús pusztítás következté-

⁵ Várdy, Steven Béla: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder, East European Quarterly, New York, 1976.

⁶ Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1923.

ben. A kiinduló népesség terén *Kubinyi*, illetve *Fügedi* korábbi elemzése is jelentősebb elmozdulásra utal. Revízió alá kerül az Ernuszt-féle 15. század végi összeírás, és e revíziók szinte egyöntetűen jelentősen módosítják a korábbi, négy-öt milliós népességről szóló feltevéseket, amelyek ma a népesség számát valahová a 2, 5 és 3,5 millió közé teszik. Ez azt jelenti, hogy sokkal alacsonyabb népességszámot kell kiindulópontnak tekintenünk a török-kor elemzése során.

Dávid Géza nem foglal egyértelműen állást a 15. század végi népességszámot illetően, tanulmánya mégis a "katasztrófa" hipotézis finom és fegyelmezett megkérdőjelezéseként értelmezhető, és ennyiben (ha nem is a konkrét 16. század végi népességszám tekintetében) összevág *Zimányi Vera* nagyobb ívű fejtegetésével. Eszerint a 16. század legfeljebb stagnáló korszaknak, de inkább valamiféle előrelépésnek tekinthető a népességszám és a gazdasági fejlődés tekintetében, és csak a 17. század tekinthető "zavaros" időszaknak. *Dávid Géza* török és magyar források alapján 3450 ezerre teszi a 16. század végi népességszámot, amely értékelése szerint hanyatlást nem, csak stagnálást jelez a két kor, a 15. és a 16. század végének összevetése alapján, és egyáltalában nem zárja ki az esetleges növekedést sem.

E megállapítás jelentősége nemcsak abban áll, hogy nem igazolja a politikatörténet által sugallt katasztrófa víziót, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar társadalom a népességszám szempontjából követhette az európai társadalomfejlődést, hiszen a 16. század Európa szerte enyhe népességnövekedést mutatott. Ez az eshetőség különösen fontos lehet a 17. századi magyarországi trendek értelmezése során, hiszen – és ezt *Granasztói Györgynek* a kötetben publikált tanulmánya is mutatja – a 17. század válságos évszázad volt Nyugat- és Dél-Európában is.⁷ Tehát nemcsak a török áfium váltott ki negatív tendenciákat, hanem az Európa-szerte háborús idősakkal járó, periodikusan visszatérő járványok is. Ezen európai hasonlóságok miatt e kor népesedéstörténete újragondolásra szorul, *Dávid Géza* és *Zimányi Vera* már megtette az első lépéseket ebben az irányban.

A török korhoz hasonlóan a 18. és 19. század népesedéstörténete is revízióra szorul, annak ellenére, hogy erre a korra vonatkozóan számos nagyon jó forrásfeldolgozás és demográfiai elemzés készült az elmúlt évtizedekben. E korszak kapcsán a legnagyobb probléma az, hogy nem került sor az elkészült elemzések fegyelmezett összevetésére és megvitatására. E feladatra igazán alkalmas lett volna a konferenciasorozat és az erre támaszkodó kötet. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a megjelent szövegek ebből a szempontból némák,

⁷ Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok: Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen*. Akadémiai K. Budapest, 1992.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: *The Population History of England, 1541–1871: a Reconstruction*. Harvard Univ. Press, Cambridge, 1981.

Melegh Attila: Új történetírás, régi beidegződések. *Holmi*, 1994 január

és az egymás munkájára adott reflexiók jobbára hiányoznak. A recenzióra így az a feladat hárul, hogy ha vázlatosan is, de felvesse ezeket a vitás kérdéseket a megjelent szövegek alapján.

A 18. századra vonatkozóan van egy kerek és igen alapos, új eredményeket tartalmazó demográfiai elemzés *Dányi Dezsőtől* a század harmadik harmadára, egy a hosszú évek kutatómunkája alapján kiegészített történeti szociológiai és demográfiai elemzés *Faragó Tamástól*, illetve a II. Józsefi népszámlálástól indítja elemzését *Kovacsics József*. Ezenkívül megjelent egy elemzés Kolozsvár népességéről *Csetri Elektől* és egy másik a Székelyföld népességéről és társadalmáról a század közepétől kezdve (*Egyed Ákos* tanulmánya).

Mint az a fenti felsorolásból is látszik, nem jelent meg írás a 18. század első kétharmadára vonatkozóan. A konferenciasorozaton *Katus László* tartott ebben a témakörben előadást, sajnos ezt nem követte tanulmány ebben a kötetben. Ez a hiányosság igen fájó, hiszen a 18. századot nem lehet tárgyalni a kulcsfontosságú első kétharmad nélkül. Éppen ezen időszakban zajlott le a magyarországi népesség egyik legdinamikusabb növekedési szakasza, amikor is a szervezett betelepítésnek és az 1740-es évektől kezdődően a kiegyensúlyozott, az ország jelentős területein kiemelkedő természetes szaporodásnak köszönhetően a népességszám élesen megugrott. Ezen időszak elemzése adhatna választ a növekedés okaira, és ez alapján lehetne elgondolkodni a növekedés megtorpanásáról, amely a század utolsó harmadában következett be. Igen meglepő, hogy mind a mai napig senki sem vállalkozott ennek a növekedésnek a szisztematikus összehasonlító elemzésére, európai összefüggésekben való elhelyezésére, a főbb kérdések megválaszolására. Általános jelenséggel állunk-e szemben, azaz a magyarországi növekedés beleillik-e a kor európai és Európán kívüli növekedési folyamataiba? Mit jelent ez azon általános demográfiai magyarázatok szempontjából, amelyek modernizációs-iparosodási elméletre építik érveiket? Mely tényezők voltak a legfontosabbak abban, hogy a népességnövekedés és a mögötte álló magas termékenység nem ütközött korlátokba (a szabad földterület, a nagy járványok visszaszorulása az 1740-es évektől stb.)? Hogyan függött ez össze a viszonylag alacsony házassági korról és a magas intenzitású házassági mozgalommal?

A fenti kérdések fényében lehetne igazán értékelni *Dányi Dezső* *Conscriptio Animarum* alapján előállított adatait és a közöttük feltárt összefüggéseket. A szerző tényszerűsége törekvő és a későbbi összehasonlításokat lehetővé tevő írása két szempontból érdemel különösebb figyelmet. Egyrészt plasztikusan mutatja be, hogy a termékenység még e viszonylag nyugodt időszakban is erősen ingadozhatott, másrészt pedig ez az ingadozás nem magyarázható teljes egészében az asszonyok számának változásával (e tényező inkább a növekedés és nem a csökkenés irányába mutat). Ez a megállapítás nem csak azért fontos, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a longitudinálisan magas termékenység is különböző tényezők komplex egymásra hatásának az eredmé-

nye, hanem azért is, mert jól mutatja, hogy az ún. demográfiai átment előtti korszak szintén változatos demográfiai magatartással jellemezhető, azaz nincs egy egységes „tradicionalis minta”.

Viszonylag jó háttéranyaga a demográfiai vizsgálódásoknak *Faragó Tamás* kimerítő, a 18. századi család- és háztartás-szerkezetet taglaló írása. Korrekt elemzés történeti szociológiai szempontból. Szemügyre veszi a különböző 18. századi összeírások alapján a családok és háztartások morfológiáját, ciklikus, időbeli változásait, a kapcsolódó szerepek és funkciók alakulását. Az írás, mint már fentebb említettem, felveti az etno-kulturális típusok lehetőségét, pontosabban azt, hogy 14 falu vizsgálata alapján éles választóvonal rajzolódik ki a német és a többi etnikum (magyar, szlovák, horvát) család- és háztartáskialakítási szokásai között, illetve erős mennyiségi különbségek figyelhető meg az utóbbi csoporton belül is. A szerző kísérletet tesz szociális típusok kialakítására, jól mutatva ezáltal a változatosságot e téren is. *Dányi Dezső* írásához hasonlóan ebből az írásból is kitűnik az erős területi szórás, bár *Faragó Tamás* e megállapításon túlmenően megkísérel jellegzetes területi magatartás mintákat is felrajzolni. Ezen írás egyik legnagyobb hibája az, hogy a szerző nem próbálja szisztematikusan kommentálni a mások által elemzett demográfiai összefüggéseket a család- és háztartáskialakítás társadalmi összefüggésrendszere alapján. Ugyan tesz néhány megjegyzést a születéskorlátozás és a háztartásszerkezet, illetve a háztartásméret növekedése és a csecsemőhalandóság közötti kapcsolatokról, de nem kísérli meg általánosabban összekapcsolni a két témát (társadalom-népesedés), amely típusú elemzésre oly égető szükség volna.

Csetri Elek és *Egyed Ákos* Kolozsvárra és a Székelyföldre vonatkozó elemzései hagyományos, forrásközpontú analízisek, és a szerzők nem igen törekednek az újabb társadalomtörténeti és történeti demográfiai szempontok érvényesítésére. *Egyed Ákos* máskülönben hiánypótló írása még ellentmondásoktól sem mentes. Hiszen az egész Székelyföldre az 1767 és 1830 közötti időszakra megadott növekedési ráta (évi 1.25%), közel elégséges arra az 1750 és 1766 közötti gyarapodásra, amit az Erdővidék esetében egyértelműen kizár. (Két eltérő típusú forrás alapján a vidék népessége 525 családdal növekedett). A szerző igen mechanikusan így reagál az eltérő adatokra: „természetesen 525 új család 1750 és 1766 között nem keletkezhetett az említett területen.” Egy történésznek azt hiszem fordítva kellene eljárnia, és kísérletet kellene tennie a magyarázatokra, mielőtt bizonyos lehetőségeket kategorikusan kizár.

A korszakkal foglalkozó utolsó tanulmány *Kovacsics Józseftől* származik, aki saját korábbi írásait ollózta össze hivatkozások nélkül egy újabb tanulmánnyá.⁸ E módszerben nemcsak a hivatkozások hiánya zavaró, hanem legin-

⁸ Erre a tényre Benda Gyula hívta fel a figyelmemet. A korábbi művek a következők: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. KJK, Budapest 1957. Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. KJK, Budapest, 1963. Kovacsicsné Nagy Katalin (szerkesztőbizottság elnöke). *Demográfia*. KSH, Budapest, 1996. (lásd a történeti demográfiai részeket).

kább az, hogy ezáltal a szerző szinte tudomást sem vesz kutatók egész sorának a munkájáról, akik tevélegesen gyarapították tudásunkat a 19. századi magyarországi népesség történetét illetően. (Ezen szerzők közé tartozik *Andorka Rudolf*, *Dányi Dezső*, *B. Lukács Ágnes*, *Hablicsek László*, *Faragó Tamás*). Sőt ignorálásukra egy olyan kötetben kerül sor, amely éppen a szakma eredményeit lenne hivatott összefoglalni. A húsznál is több éves szövegek kompilálása azzal a következménnyel jár, hogy a megállapítások egy része szakmailag kifogásolható, illetve ma már irreleváns. A szerző forrásmegjelölés nélküli táblázatában főképp a Tafeln-kötetek adataira támaszkodik mindenféle komolyabb forráskritika nélkül. Egy ilyen forráskritika esetében például szembe kellene néznie azzal a ténnyel, hogy a Tafeln-kötetek adatai a készítőik elmondása szerint is csak durva becslésen alapulnak.⁹ Ily módon pedig nem érdemes idősorokat felállítani. Ugyanez mondható el a nem-nemes összeírásokra is, amelyek településenkénti és országos összesítő adatai általában továbbvezetett adatok, hiszen csak bizonyos években került sor tényleges összeírásra.¹⁰ A szerző által idézett további népességszám adatok is hasonlóan bizonytalanok, hisz mint azt például *B. Lukács Ágnes* már megmutatta, a *Ludovicus Nagy*-féle adatok is felülbecsültek.¹¹

Hasonló megállapításokat tehetünk a közölt népmozgalmi adatok esetében is. Mikor már, ugyan becsült, de szakmailag erősen reflektált halandósági táblával rendelkezünk, akkor aligha kielégítő, hogy a bizonytalan forrásokból származó korszerkezet változása alapján adunk közre vélekedést a halandóság változásáról, vagy pedig *Bitnicz Lajos* 1837-es halandósági táblájára támaszkodunk.¹²

Pedig a 19. századdal kapcsolatos újabb elemzések igen érdekes eredményekre jutottak. Csak összefoglalóan: egyrészt úgy tűnik, hogy a halandóság, amely relatíve magas volt már a 18. század végén is, ugyan némileg javult az 1820-as évekre, de ez a javulás nem volt trendszerű és egészen a demográfiai átmenetig magas maradt. A termékenység terén, főképp *Dányi Dezső* regionális családrekonstrukciós adatai alapján az látszik, hogy a házasság termékenységének csökkenése már korán megindult, az 1850–59-es házassági kohorszban a teljes termékenység 10 százalékkal volt alacsonyabb, mint az 1830–39-es házassági kohorszban, amely csökkenés eléri az átmenetként értékelt 1880–1910 közötti időszak változásainak a mértékét. Ez pedig azt jelentheti, hogy Magyarorszá-

⁹ Köszönet Benda Gyulának értékes megjegyzéséért.

¹⁰ Ez könnyedén ellenőrizhető, hiszen a levéltárakban megtalálható az összeíró lapok rendelve. Ilyen esetekben jól látható, hogy a települések csak ritkán kértek A típusú, azaz a családonkénti összeírást szolgáló nyomtatványokat. Lásd erről pl. Melegh Attila: Halas népesedéstörténete. In Szakáll Aurél (szerk.): *Tanulmányok Kiskunhalas múltjából* I. kötet. (megjelenés előtt)

¹¹ B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. *Történelmi Statisztikai Füzetek* No. 1. 1978.

¹² Hablicsek László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 1991. 43–97.

gon a termékenység csökkenése már nagyon korán megindult, és ez a csökkenés magas halandósági viszonyok közepette zajlott le. A kutatási eredmények azt is mutatják, hogy a változás regionálisan és bizonyos mértékig vallási szempontból erősen differenciált, amely alapján nem állíthatók fel egységes magyarázó sémák. Ideje tehát most már komolyan újragondolni az eddigi eredményeket, és megtenni az első lépéseket Magyarország népesedéstörténetének teljesebb megírása felé.

Melegh Attila

Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimerecskét nekünk”*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.

Végre egy könyv a gyermekkor történetéről. A nemrég „A társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok” sorozatban megjelent „*Gyermek a kora újkori Magyarországon*” című kötet a magyar történetírás palettájáról régóta hiányolt témát tárgyal. A nemzetközi történetírásban a gyermekkor témája Ariès nagyhatású, később sokat vitatott könyve a „*L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime*” (A gyermek és a családi élet az ancien régime korában)¹³ megjelenése után nyert polgárjogot. Ariès érdeme, hogy először foglalkozott tudományos alapon a gyermekkor történetével, azonban 1990-ben élénk vita bontakozott ki az általa képviselt „kis felnőtt” elmélet és azt elvetők között. Linda Pollock Az elfeledett gyermek címmel¹⁴ írta meg kutatásainak eredményét, amelyet naplók és önéletrajzok alapján végzett. Eszerint nincs igaza Arièsnek abban, hogy a kortársak a XVII. század végéig „kis felnőttként” kezelték a gyermekeket, nem véve figyelembe, hogy a gyermekkor az emberi élet sajátos szakasza. Szerinte a kortársak igenis gyermeknek tekintették a gyermekeket, másképpen viszonyulva hozzájuk, mint a felnőttekhez. Ariès képeken vizsgálta a gyermekek ábrázolását, és ezekből arra következtetett, hogy csupán a XVI–XVII. században kezdik megkülönböztetni a gyermekkort a felnőttlettől, ugyanis ekkortól figyelhető meg a társadalom felső rétegeiben, hogy speciális - a felnőttektől eltérő -, öltözéket adtak a gyermekekre. A Pollock által használt naplók és önéletrajzok személyes, öntörvényű jellegük-nél fogva sokkal inkább alkalmasak kiindulási pontnak e témában, mint az Ariès által vizsgált képek, amelyek minden időszakban szabályokhoz, szokásokhoz és technikai ismeretekhez kötöttek.

Ariès munkáját 1987-ben adták ki magyar fordításban¹⁵, két évre rá jelent meg R. Várkonyi Ágnes úttörő jellegű könyve II. Rákóczi Ferenc gyermekkoráról¹⁶. Műve árulkodó módon a Móra könyvkiadónál jelent meg, mintha a gyermekkor témája - azon belül is egy fejedelem gyermekkorára -, magukat a gyerekeket érdekelhetné leginkább. R. Várkonyi Rákóczi Ferenc születését és felcseperedését a politikai helyzetbe ágyazva tárgyalja. Lebilincselő, olvasmányos könyve sok érdekes szempontot, kérdést vetett fel a gyermekkor történetének kutatásával kapcsolatban. A gyermekkort azonban nem önmagában vizsgálja, a

¹³ *L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime*. Paris, 1960.

¹⁴ Pollock, Linda: *Forgotten Children. Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge Up. 1996.

¹⁵ Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál*. Bp. 1987.

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: *A fejedelem gyermekkorára*. Bp. 1989.

hangsúlyt a gyermek a történelemben nézőpontra teszi: megpróbálja feltárni, hogyan élhette meg egy főúri gyermek a mozgalmas, vészterhes eseményekkel teli 17. század végét.

A „*Gyermek a kora újkori Magyarországon*” címen megjelent tanulmánykötet szerzői – ahogy a cím is kifejezi – azt a nem túl egyszerű feladatot tűzték ki maguk elé, hogy a nemzetközi szakirodalom nyomában elindítsák a gyermekkor kutatását Magyarországon a vizsgált időszakra vonatkozólag. *Péter Katalin* és csapata először azt próbálta megállapítani, hogy lehetséges-e egyáltalán a téma kutatása itthon. A kötet megszületése mutatja, hogy lehetséges. Bár sem képek, sem naplók nem állnak elegendő számban rendelkezésre, de más források (levelezések, prédikációk, városi jegyzőkönyvek, uradalmi összeírások) tartalmaznak elég adatot ahhoz, hogy kialakítsunk egy képet a korszak gyermekeinek életéről.

A kötet szerkesztője „egy jól meghatározott és belátható időn belül eredményesen leírható csoportot”¹⁷, az arisztokráciát választotta a téma hazai létjogosultságának bizonyítására. A négy tanulmány közül kettő – ahogy maga a szerkesztő nevezi őket – esettanulmány. *Fazekas István* „Batthyány Ádám és gyermekei” című írásában az egyik leggazdagabb családi levéltárra építve követi nyomon a két Batthyány fiú, Pál és Kristóf felcseperedését a fogantatástól az önálló élet megkezdéséig. *Fejes Judit* „Az Eszterházyak házassági politikája 1645 után” című tanulmánya pedig az Eszterházy család példáján mutatja be a házasságon keresztül kiépülő kapcsolatok és a rokonság szerepének fontosságát a korszak politikai-gazdasági életében. A másik két írás az arisztokrácia egészével foglalkozik. *Horn Ildikó* az árvák sorsát tárja fel, *Péter Katalin* pedig a gyermekkorok a megfogantatástól a gyermekek - fiúk és lányok - együttnevelődéséig tartó időszakát.

Péter Katalin A gyermekek első tíz esztendejének vizsgálatához a levelezést használja alapvető forrásként. A korszakból viszonylag jelentős számú főúri levelezés maradt fenn, így adott e gazdag forrás feltárása a téma szempontjából. A levelek sok mindent elárulnak a korszakról, amelyben íródtak, és a személyről, aki írta őket. Vizsgálatuk mégis sok problémát vet fel. Először is a mindennapok rutinja nem jelenik meg bennük. Az emberek többnyire arról írnak, ami szokatlan, ami eltér a megszokott életük rendjétől. *Péter Katalin* is jelzi a forrástípusnak ezt a hátrányát, amikor a gyermekek hétköznapijairól próbál beszélni. Például Bethlen Miklós és Rákóczi László naplójából tudható, hogy a gyerekek sokféle játékot játszottak, a leltárok is számos játékot sorolnak fel. Viszont a „szülők vagy mások nem leveleztek a mindennapoknak erről a természetes velejárójáról”.¹⁸ A másik fontos jellemzője a levélnek, mint forrásnak, hogy még a házastársak között is korlátozott az intimitása, vagyis az olyan

¹⁷ Péter K. i.m. 11.

¹⁸ Uo. 35.

bensőséges területei az életnek mint a szeretet vagy a szexualitás nem ismerhetőek meg belőle.

Péter Katalin írásának azok a legkidolgozottabb, legjobb részei - a gyermek várása, apa és gyermek kapcsolata, a gyermek megajándékozása, testvérek és játszótársak, gyermekek betegségei -, amelyekre a levelek bőséges adatokat kínálnak. Az egészség, illetve a különféle betegségek az egyik leggyakoribb témái a magánlevelezéseknek. Az egymástól távollévő házaspárok, rokonok, barátok leveleikben elsősorban saját egészségükről és természetesen gyermekeikéről igyekeztek egymást tájékoztatni. El kell azonban kerülni azt a téves következtetést, hogy állandóan betegek lettek volna. Akkoriban ez volt a leggyorsabb módja, hogy megnyugtassák a másikat, vagy pedig tanácsát kérik.

Horn Ildikó tanulmánya fontos, eddig fel nem dolgozott témát tárgyal. A korszak viszonylag magas arányú halandóságának következményeként jelentős volt az árván maradottak száma, és emiatt lényeges kérdés helyzetük és sorsuk alakulása. Az íratlan szabályok feltárása, megállapítása a történészek egyik legnehezebb feladata, amit *Horn Ildikó* remekül old meg konkrét esetek elemzésével. Jól bizonyítja ezt, hogy észrevételei, megállapításai *Fejes Judit* családtörténeti elemzésében is igazolást nyernek. Például Eszterházy László, majd Pál sorsa jól illusztrálja azt a kijelentését, hogy az „árvaság tényleges súlyát a rokonok száma, rangja és jelleme határozta meg”. A dinasztia alapítójának, Eszterházy Miklósnak a halálakor a legidősebb élő fiú, László még kiskorú volt. A család irányítása súlyos terheinek vitelében számíthatott rokonai segítségére, ezáltal sikerült folytatnia apja családpolitikáját, és megőriznie a családot a kéretlen gyámok befolyásától. László korai halálakor Pál még fiatalabb volt, de a családi összetartás ekkor is kiállta a próbát.

Fontos megállapítása *Hornnak* társadalomtörténeti szempontból, hogy bár az árvák kiszolgáltatottabbak voltak a szülői támasz elvesztése miatt, egyben hamarabb futhattak be karriert, kezdhettek önálló életet. Az életerős családfők ugyanis nem mondtak le fiuk, fiaik javára tisztségeikről, nem osztották meg birtokaikat velük. A türelmetlen, tervekkel teli ifjúság pedig nehezen viselte az apai szigort és gyakran került összetűzésbe apjukkal. Az is előfordult – mint Batthyány I. Ádám esetében –, hogy a tetterős özvegyanyával kerültek perlekedésbe. Érdeemes lenne e konfliktusokat alaposan elemezni, és tovább vizsgálni ezek XVIII. századi alakulását.

Fel kell azonban hívni a figyelmet *Horn Ildikó* egy pontatlanságára. Állítása szerint Thököly Imre az egyik legismertebb és legszélsőségesebb példa arra, hogy a mostohaapa károsan befolyásolta a nevelt gyermekek sorsát.¹⁹ Több, jól ismert példát sorol fel ennek bizonyítására (Thököly a hétéves Rákóczit kiteszi a hadi élet veszedelmeinek, kilencévesen pedig a török portára akarja küldeni, illetve a legenda arról, hogy az özvegy Zrínyi Ilona ágyában, ahol gyermekei-

¹⁹ Uo. 75.

vel aludt, kígyót találtak, ami Thökölyre utalna). Ezek végén hivatkozik *R. Várkonyi Ágnes* már említett munkájára, „*A fejedelem gyermekkorára*”. Nem ad meg pontos lapszámokat, így vélhetőleg a könyv egészére utal. Ebben az esetben viszont közölnie kéne, hogy bár *R. Várkonyi* is leírja a már említett példákat, de azoknak olyan magyarázatot ad, amely Thököly „ártatlanságát” bizonyítja, vagyis a *Horn Ildikóéval* ellenkező véleményen van e kérdésben.

Fazekas István munkájából egy főúri család fiainak taníttatásáról kaphatunk képet.²⁰ Batthyány I. Ádám sokat emlegetett, a „grafomániát súroló írás- és papírszeretete”²¹ eredményeként keletkezett feljegyzések, levelek lehetővé teszik fiai életének a nyilvános iskolába kerülésüktől fogva való pontos nyomon követését.

Az iskolába menetelük előtti otthoni életük mindennapjairól *Fazekas* keveset tud mondani – csupán Batthyány I. Ádám udvarát vázolja fel, mint azt a környezetet, ahol éltek –, viszont bőségesen beszámol tanulóéveikről. A különböző forrásokból megtudható, hogyan éltek Sopronban, majd Grazban, mit kellett mint kis főúrnak elsajátítaniuk. Nevelőik és apjuk levélváltásából kiderül, hogy a tanulás nem vonzotta őket, és fegyelmezési gondok is voltak velük. Viszont az apa és fiai személyes viszonyáról nem alakul ki kép a tanulmány alapján. Nem tudni, vajon a szerző nem volt fogékony erre a speciális aspektusra, vagy a források hallgatnak erről.

A két nehezen kezelhető Batthyány gyermek nevelődését – középiskola, majd rövid egyetemi tanulmányok –, *Fazekas* az arisztokraták többségére jellemzőnek tartja a nemzedékükön belül. Ekkor kezdik el a főméltóságot betöltő családok gyermekeiket egyetemre járatni, de csak az utánuk jövő generáció nevelésének lesz ez megszokott elemévé.

Fejes Judit – „Az Eszterházyak házassági politikája 1645 után” – jól érzékelteti a házasság fontosságát a birtokszerzéskor, illetve annak megtartáskor és a politikai-baráti szövetségek kialakításakor. A cím alapján hosszadalmasnak tűnik azonban az Eszterházy Miklósról, főleg az udvaráról írott, valószínűleg bevezetésnek szánt rész. A szerző a címben jelzett témát jól körbejárja, viszont e tanulmánynak inkább lenne helye egy a családdal foglalkozó válogatásban, mint ebben. Az Eszterházy gyermekek gyermekkoráról, főleg korai éveikről szinte semmit sem mond a szerző. Eszterházy Miklósnak a fiához Istvánhoz való viszonyáról is csak olyan közvetett forrás alapján ír, mint a hozzá intézett intelmek.

A könyv egy nagyobb kutatás részeit adja közre, kedvcsináló, vitaindító tanulmánykötetet nyújtva át a történészeknek. A tanulmánykötet alapján úgy tűnik, hogy a legnehezebben a gyermekek születése, az otthon töltött mindennap-

²⁰ Különös, hogy *Fazekas* a Batthyány lányokról – Mária Eleonóra (1633–1654, férje: Eszterházy László) és Borbála (1640–1692, férje Széchy Péter) teljesen elfelejtkezik, mintha a gyerekek alatt csak a fiúkat kellene érteni.

²¹ Péter K. i.m. 91.

jaik tárhatók fel, írhatók le, míg iskoláztatásuk, házasságuk a jobban dokumentált életszakaszukhoz tartozik. Azonban más források – így például a különböző számadások – számos értékes adalékot rejtenek még a gyermekek otthon töltött mindennapjait illetően is. Jól példázza ezt a rohonci vár 1641-ből való borszámadása. Batthyány I. Ádám gyermekei közül ekkor Mária Eleonóra 7, Kristóf 4, Pál 2 éves. „1641. szeptember 1. a kis úrnak, kis asszonynak jókedvek volt az kis kertbe táncot tartottak és az után itt ben is táncoltak attak az viglakásra pint 8.²²; 1642. január 12. kis úrnak viglakásra pint 2”.²³²⁴ A gyermekek borivása megszokott dolog volt egy olyan világban, ahol a víz gyakran volt fertőzött, és ahol a borok valószínűleg viszonylag alacsony alkoholtartalmúak voltak. E forrástörredék azt a feltételezést támasztja alá, hogy a gyerekek a felnőttek világától elkülönülve, gyerekek között tölthették napjuk egy részét. Felnőttek nélkül²⁵, de a felnőttek világát utánozva táncoltak, mulattak, készülve majdani szerepeikre a társadalomban.

A szerkesztő szerint az ismertetés elején vázolt vitához (kis felnőtt vagy megkülönböztetett gyermekkor) „ma már szinte nevetséges lenne hozzászólni. Végül nem is a hozzászólás szándékával fogalmztuk meg ennek a kötetnek a tanulmányait.” Mégis fontos megjegyezni, hogy a kötet elolvasása után egyértelmű, hogy Magyarországon a 17. században a gyermekeket gyermekként kezelték, és nem kis felnőttként. Erről a külön gyermeki világról azonban e kötet kevés részletet tud bemutatni, inkább csak jelzi létezését. Annál többet mond a gyermekeknek a felnőttekhez való viszonyáról, és a felnőtt világba való bekeverülésükről (iskoláztatás, házasság, korán elhunyt apa szerepének átvétele stb.).

Benda Borbála

²² kb. 4 liter

²³ kb 1,25 liter

²⁴ Batthyány család körmendi levéltára (P1322) Számadások.

²⁵ A számadások mindig jelzik ha Batthyányi I. Ádám vagy más rokon, főemberszolga is jelen volt a mulatozáskor.

Alan Macfarlane: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.* Századvég Kiadó - Hajnal István Kör, Budapest, 1993. Metamorphosis Historiae sorozat 297 old. Fordította: Melegh Attila. (*The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition.* Basil Blackwell, Oxford 1978.)

Alan Macfarlane gondolatkeltő és vitára indító műve jó másfél évtizedes késéssel jelent meg magyarul az angol kiadáshoz képest. Bár módszere és modern történelem-megközelítése a 70-es években jelenthetett igazi újítást – ekkoriban valódi unikumnak számított még az antropológia és a történelemtudomány ötvözése –, a magyar olvasó számára azért még tartogat a kötet olyan meglepő gondolatokat, melyeket érdemes továbbfűznie, esetleg alaposabban megvizsgálnia.

Macfarlane kutatásait olyan neves szakemberek segítették, illetve kísérték figyelemmel, mint *Theodor Shanin*, vagy *Peter Laslett*, *Roger Schofield*, *Tony Wrigley*, *Richard Smith*, a cambridge-i Néesség- és Társadalomszerkezet-történeti Kutatócsoport tagjai (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure). Témavezető tanáráként *James Campbell*, közvetlen tanácsadókként *Keith Thomas* és *Geoffrey Hawthorn* segítették munkáját; a cambridge-i Szociális Antropológia (Social Anthropology) Tanszék munkatársai közül pedig különösen *Jack Goody* támogatta a kutatást észrevételeivel. Már e jeles névsor is jelzi az olvasó számára, hogy igen figyelemre méltó munkáról van szó.

A szerzőnek nem titkolt célja a vitakeltés, „nyílt felületet ad a támadásra”, nincs szándékában elködösíteni, miként jutott el a könyvben leírt következtetésekre. Forrásait és munkamódszereit feltárva lehetőséget ad az olvasónak, hogy nyomon követhesse és ellenőrizhesse gondolatmeneteit, s ez nagyon tanulságos lehet mindazok számára, akiket érdekel a történelemkutatás vagy a szociális antropológia módszertana.

Mint azt a cím előrevetíti, *Macfarlane* az Angliában kialakult individualizmust teszi meg vizsgálatának tárgyává. Azonban az individualizmus szón nem csak az egyént a csoporttal (családdal, rokonsággal, társadalommal) szemben előtérbe helyező szemléletet érti, hanem azt a tényt is, hogy Anglia meglehetősen korán elszakadva a kontinenstől, egészen különleges, egyedi fejlődési utat járt be, egyedülálló társadalomszerkezetet kialakítva. Ez utóbbit a családszerkezet és a tulajdonlás módjának sajátosságain szemlélteti.

A könyv tulajdonképpen négy kérdésre kísérel meg választ adni:

Miért Angliában következett be először az ipari forradalom?

Mikor lépett Anglia Európa más részeitől eltérő útra?

Miben jelentkezett ez a különbség?

Az angol analógia mennyiben használható a mai harmadik világbeli társadalmak számára?²⁶

Macfarlane „antropológiai kísérletnek” nevezi tanulmányát, melyben *Ruth Benedict*²⁷ elméletét felhasználva az intézményeket működtető szellemet, a kultúra központi magját igyekszik megragadni, méghozzá holisztikus megközelítéssel; s ezt a szellemet a versenyelvű individualizmusban véli megtalálni. Ez az individualizmus az, mely lehetővé teszi, hogy Angliában következzen be legelőször a világon az ipari forradalom, hogy itt fejlődjen ki legteljesebb formájában egy, a feudalizmustól gyökeresen eltérő társadalmi rend, a kapitalizmus. Azonban szerzőnk szerint mindez a változás nem éles történelmi váltás, nem forradalom révén megy végbe. Angliában nem történt meg az átmenet egy „paraszi-prekapitalista” társadalomból egy „posztparaszi-kapitalista” társadalomba, – egyébként is jobb, ha alaposan megvizsgáljuk az ilyesfajta jelzők mögött meghúzódó nagy ívű feltételezések, prekoncepciók jogosságát – állítja *Macfarlane*. A kapitalizmus eredetéről vallott nézete cáfolja *Marx* és *Weber* teóriáit. Szerinte az angol kapitalizmus gyökerei sem nem az eredeti tőkefelhalmozásban, sem nem a protestáns etikában keresendők, hanem a germán és latin társadalmak összeolvadása révén kialakult jellegzetességekben, melyek – ha úgy tekintjük –, elvezethettek a fentebb felsorolt történeti jelenségekig.

Éppen ezt a feltételezést azonban *Macfarlane*-nek sajnos nem sikerült egyértelműen alátámasztania²⁸. A történeti vizsgálódásainak alapjául szolgáló úri-széki iratok „csupán” a 13. századig nyúlnak vissza, melyek alkalmasak voltak bizonyos jelenségek meglétének vagy nem-létének feltérképezésére, de arra nem, hogy a „kezdeteket” és az „okokat” (az eredeti angol szöveg „origins” szava mindkettőt jelenti) felderítse.

Melyek azok a jelenségek, melyeknek létezését vagy hiányát a szerző kutatta?

Hogy elkerülje a történetírói szakma által hallgatólagosan „a priori” szabályokként elfogadott feltételezések csapdáját, a fentebb említett, túlságosan is meggyökeresedett prekoncepciókat a parasztsággal kapcsolatban, explicit „gondolatkísérleteket” végzett. Kritériumok, fokmérők, szintjelek egész rendszerét dolgozta ki, modelleket, melyek alapján egy társadalom egy adott időben vizsgálható. Ez az antropológiában és a szociológiában régóta bevett módszer megkönnyíti az olvasónak, hogy nyomon kövesse az író gondolati lépéseit, s esetlegesen kritizálja is azokat.

Macfarlane az összehasonlító antropológia módszereinek segítségével veti egybe Angliát a világ más tájain, elsősorban Kelet-Európában kialakult paraszi társadalmakkal. Mégpedig azért elsősorban a kelet-európaiakkal, mert éppen

²⁶ *Macfarlane* 1993, 32. p.

²⁷ *Ruth Benedict: Patterns of Culture*. Boston, 1934.

²⁸ *Macfarlane* 1993, 284. p.

„megfelelő távolságra” vannak Angliától: még az európai kultúrkörön belül, de túl a közvetlen érdeklődési körön, a túlságosan hasonló utat bejárt Nyugat-Európán. Ezenkívül itt születtek a legkitűnőbb leírások a paraszti világról, hiszen ezen a tájon sokkal nagyobb kulturális szakadék tátongott a felsőbb társadalmi osztályok és az egyszerű emberek között, s ez a különbség felcsigázta az értelmiségiek érdeklődését.

A könyvben alkalmazott eljárás tehát az volt, hogy korabeli szerzők²⁹ részletes, paraszti társadalmakról szóló leírásai alapján, valamint antropológusok³⁰ recens terepmunkái nyomán *Macfarlane* összegyűjtötte a legfontosabb „összekapcsolódó jellegzetességeket”, melyek egyfajta „rendszer” alkotnak. Így elkészítette a „klasszikus parasztság modelljét”, mely segítségével lehet a múlt feltárásában; mégpedig oly módon, hogy „bizonyos elemek esetleges előfordulása alapján további vonásokat valószínűsítsünk Anglia múltjára vonatkozóan”³¹.

A klasszikus parasztság modellje weberi értelemben vett „ideáltipikus modell”, mely ilyen tisztán valószínűleg nem létezett soha a világtörténelem folyamán. *Macfarlane* több mint másfél tucat ismertetőjegyet, lényeges vonást sorol fel e parasztság jellemzőiként, melyek részben összefüggenek, részben egymásból következnek. Ezeknek az elemeknek az összessége egy meghatározott típusú társadalmi és gazdasági szerkezetet jelöl, melyet jobb híján a „parasztság” kifejezéssel nevezünk meg. *Macfarlane* a történészek, antropológusok, szociológusok definíciós kísérleteire támaszkodva megpróbálja maga is meghatározni a paraszt fogalmat, de kénytelen belátni, hogy a szóhoz kapcsolódó számos – úgy hétköznapi, mint tudományos – jelentésárnyalat lehetetlenné teszi azt. Ezért azzal a javaslattal él, hogy a gazdasági és társadalmi jellegzetességek eme sorát, mely a „sem nem törzsi, sem nem ipari” társadalmakat jellemzi, nevezzük házi termelési módnak (domestic mode of production)³². Mivel azonban ez a kifejezés túl hosszú és bonyolult, a szerző továbbra is a „paraszt” kifejezést használja.

Macfarlane gyakorlatilag nem tett mást, mint hogy a vizsgált társadalmi és gazdasági szerkezet egyetlen elemét kiválasztotta, s ezzel a lépéssel a „paraszt” szót ennek a gazdasági jellemzőnek a megjelölésére sajátította ki, vagyis a gazdasági vonatkozású jelentésárnyalatra szűkítette le. Ily módon azonban kizárta az összes többi, társadalmi és kulturális szempontú vizsgálat lehetőségét, holott egy adott társadalom leírásához az utóbbiak is szervesen hozzátartoznának. Az olvasó másik kritikus megjegyzése lehetne, hogy a „házi termelési mód”, bár jellemzi a paraszti társadalmakat, de nem csak azokra jellemző. Mikroszinten

²⁹ Thomas és Znaniacki 1918. *Lengyel paraszt* c. műve; Csajanov, Galeski munkái.

³⁰ld. Redfield, Shanin, Thorne, Wolf tanulmányait.

³¹ *Macfarlane* 1993, 40-41. p.

³² A szerző ezt a kifejezést Marshall Sahlins-tól kölcsönzi, aki a fentiekhez képest kissé szélesebb értelemben használta.

alkalmas a paraszti gazdálkodás elemzésére, azonban semmit nem mond a háztartás és a szélesebb társadalom kapcsolatáról. Pedig éppen a makroszintű vizsgálat lenne hivatott eldönteni, hogy parasztokról van-e szó, amennyiben a paraszti gazdaság járadékalapot képez az állam vagy a földbirtokos osztály számára. Ez az a vonás, amely megkülönböztetheti a parasztságot, pl. a törzsi társadalomtól.³³

A parasztság alapvető jellegét mindenekelőtt a tulajdonlás, a termelés és a fogyasztás egysége határozza meg, mely a társadalmi, gazdasági és ideológiai rend több más elemére is befolyással bír. A kelet-európai parasztság jellegzetességeit *Thomas és Znaniecki, Galeski*, valamint *Shanin* munkáira támaszkodva *Macfarlane* a következőkben jelöli meg:

– A tulajdon alanyai nem egyének, hanem háztartások, sőt, adott esetben nem is egy család, hanem egymást követő nemzedékek. Ily módon a végrendeletnek nincs értelme, hiszen a gyermekek (elsősorban a családban maradó fiúgyermekek) mint leendő örökösök, egyben apjuk társtulajdonosai is. Az apa felelőséggel tartozik a vagyon kezeléséért, azt köteles egészben, lehetőleg gyarapítva továbbadni a következő nemzedéknek. „Vezetési hibák”, vagy „pazarlás” esetén a háztartásfőt el is lehet mozdítani pozíciójából. A paraszti rendszer szétrombolásának kezdetét jelzi annak az eszmének a terjedése, hogy egyes egyének más egyénekkal szemben érvényesíthetik a tulajdonjogukat.

– A gazdaság megművelését elsősorban a család tagjai végzik, a bérmunka rendkívül ritka. A termelés elsődleges célja az önellátás, amelynek egyenes következménye a helyi csere, a piac és a készpénzforgalom csekély jelenléte. A közösségen belüli szakosodás fejletlen, nagyon kevés kézműves, iparos él a faluban. A paraszti gazdaság nagymértékben független az általános piaci törvényszerűségektől. A pénzt nem tekintik tőkének, amely hasznot hozhat számukra, csupán vagyontárgynak, melyet felhalmozhatnak és őriznek. A pénzhasználatban szegregált rendszerek léteznek, például a hozományként kifizetett ösz-

³³ Egy, a közelmúltban több földrészen és több országban végzett vizsgálat szerint a kisgazdaságok többségét az egész világon még mindig inkább a „családi logika”, mint a kapitalista vállalkozói szellem mozgatja, azaz a termelés elsődleges mozzanatát a család igényeinek közvetlen kielégítése. Aszerint, hogy mennyire a családi logika szerint működik egy gazdaság, és mennyire független gazdaságilag a külvilágtól (azaz mennyire önellátó), a kutatást végző csapat négy kategóriát különböztetett meg, azonban a konkrét gazdaságok közül egyik sem képviselt ún. „tisztá típusokat”. A négy kategóriából csupán egy az, amely kapitalista vállalkozásnak tekinthető (nem önellátó, nem családi), a másik háromban a családi logika dominál (a „családi vállalkozás”, a „paraszti vagy saját ellátásra termelő gazdaság”, és a „modern családi gazdaság” esetében). Mint látjuk, a szerzők nem tesznek különbséget a paraszti és a saját ellátásra termelő gazdaságok között. Szerintük „a feudális gyökert”, paraszti nevezett gazdaságot az önfenntartó gazdaságoktól mindössze a földhöz való ragaszkodás különbözteti meg, *gazdasági szempontból* azonban nincs közöttük alapvető különbség. Lamarche Hugues (szerk.): *L'Agriculture familiale: comparaison internationale* (A családi gazdaság: nemzetközi összehasonlítás) I. kötet: Une réalité polymorphe. (Változékony valóság) 1991.; 2. kötet: Du mythe à la réalité (A mítosztól a valósáig.) L'Harmattan, Párizs, 1994.

Ezt a tanulmányt csupán azért idéztem, hogy rámutassak: egyetlen szempont érvényesítése a vizsgálat során meglehetősen félrevezető lehet.

szegből csak földet lehet venni. A föld egyébként a piacon a legkisebb valószínűséggel megjelenő tárgy, melyet csupán válsághelyzetben bocsátanak forgalomba. A paraszt számára a föld szimbolikus értékkel bír, szinte ereklyeként kezeli. Ezért gyakran ellenáll a tagosítási³⁴ törekvéseknek. Amennyiben egy helyi társadalomban aktív a földpiac, feltehető, hogy nem paraszti rendszerről van szó.

– A családi birtokhoz való kötődés erősen meghatározza a földrajzi mobilitás mértékét. A nők (akik más családba házasodnak be, de ritkán távoznak el a szomszéd falun túlra), és a gyerekek kivételével a paraszti társadalom tagjai meglehetősen immobilak. Ebből következik, hogy a romantikus szerelem pszichológiai lehetetlensége miatt ki sem alakulhat, hiszen a leendő házastársak gyakran már gyermekkoruktól ismerik egymást. Egy közösségen belül a vérszerinti és fiktív rokoni kapcsolatok nagyon erősek, és számos szállal kapcsolódnak a szomszédsághoz. A faluban gyakorlatilag mindenki közelebbi vagy távolabbi rokonsági viszonyban áll mindenkivel, ezért rendkívül nehéz betartani azt a szabályt, hogy az egyén ne házasodjon harmadfokúnál közelebbi rokonával.

– Bár a parasztságnál is gyakoribbak a nukleáris családok, főleg a szegényebb rétegekben, az ideál mégis a kiterjedtebb háztartás, amelyben legalább három generáció és két nukleáris család él. A paraszti társadalomban a háztartásoknak legalább az egynegyede egynél több házaspár együttélésén alapul.

Főleg a többgenerációs családokban a háztartásfő tekintélye szokatlanul nagy, melyet leegyszerűsítve nevezhetünk patriarchálisnak is. A háztartás feje nemcsak a családot mint társadalmi egységet igazgatja, hanem egy kis „vállalat” vezetője is. Az a tény, hogy a háztartás többi tagja számára nincsenek a közelben alternatív munkalehetőségek, hogy nem rendelkeznek magántulajdonnal, ill. hogy a földrajzi mobilitás alacsony, megerősítik a családfő hatalmát, lásd pl. a délszláv zadrugákat.

A patriarchalizmus másik aspektusa a férfi-nő viszonyban figyelhető meg: bár a nők jelentősen hozzájárulnak a gazdaság működéséhez, státusuk alacsony, és jogaik korlátozottak. A nők nem rendelkeznek tulajdonjoggal a háztartásban, amíg a család férfitagjai élnek. A nők majd csak a parasztság felbomlása után szereznek gazdasági függetlenséget. A háztartás képviselője a közönség előtt, és a felette gyakorolt hatalom a férfiak előjoga.

– A házasodási életkor, különösen a nők esetében, alacsony. A lányok röviddel a pubertáskor után, tízes éveik végén férjhez mennek, s nagyszámú gyermeket szülnek. A korai házasság és a sok gyermek vállalása valószínűleg

³⁴ A fordító itt a „betáblázás” szót használja, amely valószínűleg megfelel a „tagosításnak”, azaz az egy gazda által a határban több különböző helyen birtokolt, szétszórtva található parcellák egyetlen birtoktestbe való összevonásának. A tagosítás során ügyelnek arra, hogy az egy tagban kijelölt föld értéke megegyezzen a régi parcellák összértékével. A magyar néprajzi szakirodalom általában az utóbbi kifejezéssel él. (A történeti irodalom Angliára vonatkozóan a *bekerítés* szót szokta használni. – Szerk.)

összefügg azzal, hogy a parasztgazdaság munkaerő-szükségletét a családtagok biztosítják.

A házasság kötelező a közösség minden tagjára nézve, kivéve a testi és szellemi fogyatékosokat és a papokat. Az egyedülállók nem teljes értékű tagjai a társadalomnak, miután annak alapegysége a család és nem az egyén. A család-háztartás a gazdaságnak is alapja, ezért a házasság nem egyszerű érzelmi ügy, hanem két család, két rokonság érdekeit szem előtt tartó, hosszú távú gazdasági és társadalmi megfontolásokon alapuló megegyezés. Ezért gyakori a paraszti társadalomban, hogy a szülők és a rokonság, esetleg hivatásos házasságközvetítők „szerzik össze” a fiatalokat, akiknek alig van beleszólásuk életük alakulásába.

– További szembevetendő jellegzetessége a paraszti társadalomnak a „kapitalista várossal” szemben az, hogy falun a társadalmi különbségek viszonylag csekélyek. Bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatok a polarizáció ellenében hatnak. Ennek legrészletesebb elemzését *Shanin* adta, aki szerint a paraszti társadalomban egyfajta „többirányú” és „ciklikus” mobilitás figyelhető meg, amelynek egy közösség a stabilitását és homogenitását köszönheti. Vagyis mihelyt egy család több vagyona, földbirtokra tesz szert, több gyermeket vállal, akik között a birtok szétöröklődik, és újra a szegényebbek között találják magukat.

– Ezzel szemben a parasztság és a többi társadalmi csoport között nagyon markáns választóvonal húzódik, mely szinte teljes mértékben akadályozza a parasztek mobilitását más osztályok irányába. Igen nagy a különbség a paraszti kultúra „kishagyománya”, és az értelmiség, városi polgárság és nemesség képviselte „nagyhagyomány” között.

– A falusi közösség az előbbiekből következően zárt, többé-kevésbé homogén kultúrájú, „primer” csoport, amely az egyén felett szigorú társadalmi, gazdasági, rituális és kulturális ellenőrzést gyakorol. Ezek a helyi, szinte minden szempontból önellátó és autonóm kis közösségek alig tartanak fent kapcsolatot más, hasonló közösségekkel. Vagyis a paraszti társadalomban erős partikularizmus, egyfajta „vertikális szegmentáció” figyelhető meg, *Shanin* szavaival élve.

– Az utolsó, fontos jellegzetessége a paraszti társadalmaknak az, hogy a családi és rokonsági kapcsolatok egészen más elvek szerint működnek, mint Angliában. *Macfarlane* szerint a szülők és felnőtt gyermekeik közti viszony már a 13. századi Angliában is a « szerződés » elvére épült, míg a paraszti társadalmakban a „státus” elvére. Azaz az idős angol szülőknek nem voltak a szokásjog alapján kikényszeríthető jogosítványai, ha együtt élt gyermekeivel, gyakran fizetnie kellett az ágyért és ellátásért. A szerző mindebből a következőket szüri le: „ismereteink az öregekkel szembeni bánásmódról tehát azt mu-

*tartják, hogy a családi rendszer már ekkor magasan fejlett és erősen individualista volt*³⁵.

Ezzel szemben a klasszikus paraszti társadalmakban, mint India és Kína (megkérdőjelezhető a szerzőnek ez az eljárása, hogy az összehasonlítást nem Kelet-Európával szemben teszi, mint eddig), a rokonság számontartása „patrilinéaris” vagy „agnatikus” rendszerekben történik, elsősorban az apai, néha mindkét ágról, ősközpontú, nem ez egyénből indul ki. Ugyanakkor a modern brit és észak-amerikai társadalmakban a rokonsági kapcsolatokat az egyéntől kiindulva, az „eszkimó³⁶” típusú terminológia szerint tartják nyilván. A szerző szerint utóbbi esetben az „ego-t” úgy veszik körbe koncentrikusan a terminológia szerint nyilvántartott rokonok, mint a hagymahéjak a közepét. Korabeli úriszéki jegyzőkönyvekkel véli igazolni, hogy már a 13. században is ez a terminológiai rendszer járta Angliában, holott, ha a klasszikus parasztság itt létezett volna, egészen más, a mai rendszertől eltérő terminusokat kellett volna találnia.

Sajnálatos, hogy egy olyan kvalitású történész, mint *Macfarlane*, ilyen, számára ingoványos és kevésbé ismert területen keresi a bizonyítékot hipotézise számára, miközben számos értékes és mindenképpen elgondolkodtató történeti forrással rendelkezik. Nem tartom érdemesnek minden részletében vitatkozni a fenti logikai levezetéssel, csupán annyit jegyezni meg, hogy nincs olyan rokonsági terminológia, amely ne az ego-t venné az alapvető viszonyítási pontnak, még az unilineáris leszármazási rendű, nemzeti társadalmakban sem. Másodsorban egyáltalán nem bizonyos, hogy bármelyik paraszti társada-

³⁵ *Macfarlane 1993, 202. p.* Akármennyire is objektíven próbáljuk értékelni a szerző ezen megjegyzését, az olvasó nem állhatja meg, hogy ne vitatkozzék vele. A fenti kijelentés nagyon erősen *etnocentrikus* látásmódra vall, és valószínűleg egyetlen antropológus sem értene vele egyet. Az a tény, hogy ez az individuuum érdekeinek nagy teret adó, ugyanakkor nagyon is leegyszerűsödött rokonsági rendszer volt a legutolsó formáció, amely Angliában, s általában a kapitalista berendezkedésű társadalmakban elterjedt, nem jelenti azt, hogy ez volt a *legfejlettebb* a világtörténelem folyamán. Ha a társadalom és technikai tudás rétegzettségét, bonyolultságát tekintjük a fejlettség fokmérőjének evolucionista nézőpontból, akkor úgy volna logikus, hogy ezt a látásmódot a rokonsági rendszerek vizsgálatában is érvényesítsük, s akkor a szerző által ellenpéldának felhozott kínai és indiai összetett családokat kellene fejlettebbnek ítélnünk. De ha el is vetjük az evolúciós értékítéletet, mint ahogy az az antropológiában ma már elvárt dolog, legalább azt el kell ismernünk, hogy teljesen különböző gyökerű, és különböző utat bejárt társadalmak hasonló funkciót betöltő társadalmi intézményei *egyenértékűek*, sem nem rosszabbak, sem nem jobbak, nem „fejlettebbek” és nem „fejletlenebbek” mint másokéi, hanem pontosan olyanok, mint amilyen „fejlettségűre” az adott társadalomnak szüksége van. Ez a fajta hozzáállás, azt gondolom, joggal várható el olyan szerzőtől, aki maga is vallja, hogy a „fejlődésnek nem létezik szükségszerű útja”. (*Macfarlane 1993, 19. p.*)

³⁶ Az eszkimó típusú rokonsági terminológiai rendszer leíró jellegű, azaz világosan elkülöníti egymástól az egyes generációkat, és a generáción belül minden rokonsági fokra más terminust alkalmaz. Pl. az apa fivére a nagybácsi elnevezést kapja, de soha nem nevezik apának, a párhuzamos unokatestvérek (az apa fivérének vagy az anya nővérének a gyerekei) is unokatestvérek számitanak, soha nem testvérek, mint ahogyan az más terminológiákban előfordul. Az apai és az anyai rokonság között a terminusok többnyire nem tesznek különbséget. Ebbe a rokonsági rendszerbe tartozik a legtöbb modern európai társadalom, köztük a magyar is.

lomban kötelező jelleggel működne a nemzetség, ágazat, bár előfordulhat. Harmadsorban pedig, ha az eszkimó terminológiai rendszer jelenléte kizárja a parasztságot, és feltételezi a kapitalista, individualista viszonyokat, vajon mi a helyzet éppen az eszkimókkal, akikről ez a fajta terminológia a nevét kapta? Vagy a magyarokkal, ahol a gazdag falusi rokonsági terminológia bizonyos egyszerűsödésének lehattunk tanúi a közelmúltban, de anélkül, hogy alapvetően „eszkimó” jellege megváltozott volna?

Sajnos, azt kell mondanunk, hogy a rokonsági terminológia egyáltalán nem csálhatatlan jelzője egy adott társadalmi berendezkedésnek. Egyfajta szerkezethez nem lehet hozzárendelni egyetlen terminológiai rendszert, s az a társadalmi-gazdasági változásokat nem követi azonnal és híven.

Sokkal meggyőzőbbnek hatnak *Macfarlane* azon érvei, miszerint gazdag forrásaiból egy piacorientált, mobil, individualista társadalom képe bontakozik ki. Sorra megcáfolja történész elődeinek minden olyan állítását, melyek alapján eddig paraszti jellegű társadalomnak gondolták Angliát.

Szerzőnk szerint itt megtalálható az élénk földpiac, a nagymértékű piacra termelés, a készpénzforgalom. Már a 14. században bizonyítható a nagyszámú agrárproletariátus jelenléte a falvakban, vagyis a férfilakosság 50–70%-a szolgaként vagy napszámosként kereste meg a kenyerét. A 12–17. századok folyamán a kisgazdaságok a földek egyharmadát-felét birtokolhatták. Ez az arány a korszak elején kicsivel több volt, kb. 50%, a 17. századra 30%-ig csökkent; a 19. század végére pedig 10%-ra olvadt. *Macfarlane* szerint azonban semmi okunk nincs arra, hogy a folyamatot az időben visszavetítve azt gondoljuk, hogy a kisgazdaságok száma valaha is több lehetett 50%-nál, s a csökkenés lineáris vonalú a középkor elejétől a legutóbbi időkig. Anglia tehát semmivel sem volt parasztibb a középkorban, mint az ipari forradalom bekövetkezése után – állítja a szerző.

Egyáltalán, „a hétköznapi emberek többsége Angliában, legalábbis a 13. század elejétől, erősen individualista, társadalmilag és földrajzilag is igen mobil, gazdaságilag ‘racionális’, piacorientált, szerzésre törekvő emberekből állt, akik egy énközpontú rokoni és társadalmi világban éltek.”³⁷ Vagyis a társadalom egészen hasonló alapelvek szerint működött hét évszázaddal korábban, mint manapság. Ebből következik, hogy – *Macfarlane* szerint – a szigetországban nem létezett semmiféle átmenet sem gazdaságilag, sem társadalmilag, demográfiai vagy ideológiailag, legalábbis nem a 15–16., ill. a 17–18. században, mint ahogyan azt sok nagy gondolkodó vélte.

A családszerkezetet elemezve a szerző megállapítja, hogy az a házassági minta, amelyet *John Hajnal* Nyugat-Európára érvényesnek feltételez a 15–16. század után, amikor is az „általános házasság Európán kívüli rendszerét” felváltotta egy más típusú rendszer, gyakorlatilag érvényes volt Angliára már jó-

³⁷ *Macfarlane* 1993, 222. p.

val korábban is. Vagyis a nők első házasságkötése viszonylag későn, a 25–26. életévük táján következett be. A nők nagy része, 12–15%-a soha nem ment férjhez.

A törzsöröklési rendszer, amellyel Anglia nagy részén találkozhatunk (kivéve talán a kelta részeket), egyrészt magyarázatot adhat a hajadonok és nőtlek magas arányára, másrészt pedig számos más folyamánya is van a társadalomra nézve. Mivel a vagyont általában az elsőszülött fiú örökölte, a fiatalabb fiúk gyakran elhagyták közösségüket, hogy másutt vállaljanak munkát. Szolgaként, cselédként magukat fenntartották, de egy családot már nem biztos, hogy képesek voltak eltartani. Ez természetesen kihatással volt a nők egy részére is, akik így nem találtak maguknak párt. Ugyanakkor a lányok közül is sokan szegődtek el szolgálni.

Az idegen családnál töltött szolgálat olyannyira bevett szokás volt, hogy még az örökös fiúra nézve is kötelező volt. A gyermekek elhagyták a szülői házat 10–14 éves korukban, hogy aztán érett felnőttként, vagy éppenséggel soha ne térjenek oda vissza. Ennek egyenes következménye volt, hogy a gazdaságban szükséges munkaerőt nem a gyermekek szolgáltatták, hanem bérmunkásokat, napszamosokat, szolgákat alkalmaztak. A magas mobilitás és a bérmunka nagy aránya újabb, igen nyomós érv a parasztság ellen.

A törzsöröklési rendszer egyik fontos következménye, hogy egy családon belül már a második generációban igen nagy vagyoni és társadalmi különbségek alakulhatnak ki. Ez a nagy társadalmi mozgás nem segíti elő azt a fajta ciklikus mobilitást, és a közösségen belüli viszonylagos homogenitást, amely a paraszti társadalmakban megfigyelhető. Ugyanakkor az angol falusi közösség sem olyan elzárt és „mozdulatlan”, mint Kelet-Európában.

A házas gyermek a legritkább esetben lakik együtt szüleivel, s egyáltalán, azt tartotta a társadalom kívánatosnak, hogy a fiatalok önálló életet éljenek. Sőt, legtöbbször a szülők már gyermekük párválasztásába sem szóltak bele. Mint fentebb láttuk, a szülő-gyermek kapcsolat inkább szerződéses viszony volt, vagyis az idős szülő eltartását jogilag szabályozták, és az nem a szokások alapján történt. De eltartási szerződést a szülők épp oly gyakran kötöttek idegenekkel, mint saját gyermekeikkel. A családnak és a rokonságnak, s egyáltalán a helyi közösségnek messze nem volt akkora jelentősége, mint a paraszti társadalmakban – állítja szerzőnk.

A nők, hajadonok vagy özvegyek helyzete sem írható le a parasztasszonyok szokásos státusaként. Angliában egy nagykorú nő a magánjog szerint éppen olyan jogosítványokkal rendelkezhet, mint egy férfi. Habár az öröklési rendszerben hátrébb kerül, mint fiútestvérei, azért ő is bírhat tulajdont, szabadon rendelkezhet felette, végrendelkezhet róla. Ha nincs férfiörökös, hajadon léte hűségesküvet tehet földesurának, és egész telket bírhat annak minden kötelezettségével együtt. Ha munkát vállal, pl. aratásnál, a férfiakéval egyenlő bért kap. Tehát minden tekintetben sokkal önállóbb, mint egy paraszti társadalomban élő nő,

aki házasságkötéséig apja, azután férje, végül fia gyámsága alatt áll – írja *Macfarlane*.

A tulajdonlás sajátosságai Angliában az egész agrárszerkezetre rányomták bélyegüket. Eltérő volt a földesurak és a parasztok viszonya: az angol villeinage speciális intézménye különbözött, pl. a francia servage rendszertől (magyarra mindkettőt jobbágyságnak fordítanánk), mely alapvetően közösségi jellegű maradt, szemben az angol „individualizálódott” mezőgazdasággal. A kettő alapvetően abban tér el, hogy Angliában földjog szerint minden birtok megvásárolható, ennek volt köszönhető az élénk földpiac már a 13. században is.

Mindezek alapján *Macfarlane* azt a végső következtetést vonja le, hogy Anglia már az ipari forradalom előtt úgy írható le, mint egy „kapitalista piacgazdaság gyárak nélkül”³⁸.

Mindeddig a házasodási és rokonsági rendszert úgy tekintették a szakirodalomban, mint amelyek csak leképezik a gazdasági változásokat. A szerző szerint azonban meg kell fordítanunk az oksági magyarázatot, és az iparosodást inkább a család alaptermészetének következményeként kell értékelnünk, s nem annak okaként.

Ezek a végső következtetések meglepő újdonságként hatnak az olvasóra, s a könyv igen nagy érdeme, hogy elgondolkoztatják úgy a társadalomtudományok képviselőit, mint a nem szakmabeli érdeklődőket. Azonban a módszert illetően felmerül egy nagyon fontos kérdés, mégpedig az összehasonlító antropológiával³⁹ kapcsolatban.

Szerzőnk nagyon gazdag források alapján dolgozik, amikor az angol társadalmat elemzi. Kivételesen szerencsés helyzetben van, hiszen a klímának és a nagyobb háborús pusztítások elmaradásának köszönhetően olyan részletes iratanyag van a kezében, amely lehetővé teszi, hogy a családok 95%-ának életét akár hat évszázadon át nyomon követhesse. Ugyanakkor a kelet-európai parasztsággal kapcsolatban mások leírásaira, benyomásaira hagyatkozik, s ez alapján állítja fel a „klasszikus parasztság” modelljét. Ez azonban csak egy modell, ha mégoly impozáns és logikusnak tűnő is, mely nem valószínű, hogy valaha is ilyen módon létezett Kelet-Európában. De legalábbis akkor lenne jogos az összevetés, ha Oroszországban, Lengyelországban, netán Szerbiában is elvégezte volna ugyanolyan alaposággal a források elemzését, amelyek alap-

³⁸ *Macfarlane 1993.*, 270. p.

³⁹ *Boas* már a múlt század végén felhívta a szakmabeliek figyelmét arra, hogy mire kell ügyelni az összehasonlító módszer alkalmazásánál: „A történelmi vizsgálódást olyan kritikus tesztnek kell tekinteni, amelyet a tudománynak meg kell követelnie, mielőtt a tényeket kétségbevonhatatlannak fogadná el. E vizsgálat segítségével az összegyűjtött anyag összehasonlíthatóságát kell ellenőrizni; és az összehasonlíthatóság bizonyítékaként a *folyamatok uniformitását* kell megkövetelni.” „(...) ahelyett, hogy a fejlődés módjáról hipotézist állítanánk fel, valóságos történelem alkotja dedukcióink alapját.”

Franz Boas: 1896. Az összehasonlító módszer korlátai az antropológiában

In: Bohannan-Glazer: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* 1997., Bp.; 144. p.

ján meg kellett volna válaszolnia jó néhány, általa fel sem tett kérdést: pl. melyik területen mikor alakult ki a parasztság és a feudális termelési viszonyok? (Oroszországban, mint tudjuk, elég későn, a 17. század táján.) Vajon a lakosság hány százaléka élt ilyen viszonyoknak alávetve? Egészen bizonyos-e, hogy a 20. század elejéig változatlan volt, pl. a lengyel parasztság gazdálkodása? Vajon egy kapitalista társadalomban élő, de fele részben önellátásra termelő, családi munkaerőn alapuló gazdaság mennyiben tekinthető „parasztinak”? És még folytathatnánk...

Lehet, hogyha alaposabban megnéznénk a térség földműves társadalmára vonatkozó forrásokat, itt is nagy eltéréseket kellene megállapítanunk a felvázolt modellhez képest.

Úgy tűnik az olvasónak, hogy a könyv írója Anglia földműves társadalmára és a „klasszikus parasztság” összevetésénél erőteljesen a különbségeket hangsúlyozta. A forrásokat ilyen alapossággal nem ismerőnek nincs más választása, minthogy elfogadja a szakértőtől: Anglia társadalmát valóban olyan lehetett a középkorban, mint amilyennek leírja azt. A kelet-európai parasztsággal kapcsolatban azonban már tehet néhány észrevételt. *Macfarlane* pontosan ezt javasolja a magyar kiadáshoz 1990-ben írott előszavában. Kollégái részéről számos támadás érte már a parasztság-modellje miatt. Ő maga ugyan Angliára koncentrált, mikor a tanulmányt készítette, de felveti, milyen érdekes lenne, ha most a kelet-európai parasztságról kialakult sztereotípiák felülvizsgálatához vezetne a könyve...

A magyar olvasó számára, aki a közelmúltig egy „kollektivista” és „paraszt” jellegű világot ismert, szintén hasznos olvasmány lehet a könyv, hiszen megismerkedhet annak a kapitalista szellemnek a gyökereivel, amely áthatja a nyugat-európai világot.

A szerző úgy mutatja be Angliát, mint egy olyan külön világot, mely fejlődésében megelőzte Európa valamennyi társadalmát, s amely gyökeresen különbözik a kontinensétől, valamint a feudalizmus eddig kialakult képétől. Elképzelhető, hogy ez valóban így is van. De az olvasót nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy tulajdonképpen egyetlen társadalom sem felelne meg teljes mértékig e sztereotípiáknak. Ha minden ország abban a szerencsés helyzetben lenne, hogy ily hatalmas mennyiségű forrás maradt volna fenn a középkorból, újraírhatnánk Európa középkori történelmét.

Amennyiben tehát az volt a szerző célja, hogy könyve számos megcsontosodott tétel újragondolására invitálja az olvasót, akkor bátran állíthatjuk, elérte azt.

Komlós Molnár Ágnes

Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Atlantisz, Budapest, 1996. 212 old. ford.: Kövendy Katalin (Massimo Montanari: *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa,* Gius. Laterza & Figli, Roma-Bari, 1993.)

A táplálkozás kultúrtörténetéről írni a szerző bevallása szerint merész vállalkozás, de – tegyük rögtön hozzá – hálás feladat is. A téma mindig számot tarthat a szélesebb közönség érdeklődésére is, és különösen az Annales-iskola tevékenysége nyomán – mint azt *Fernand Braudel* magyarul megjelent munkái is tanúsítják – a modern 20. századi történettudomány számára is kiemelkedő jelentőséggel bír. A könyv nem a múlt kuriózumait kívánja összegyűjteni, hanem a táplálkozás, a termelés, a fogyasztás egymással kölcsönhatásban lévő modelljeinek megrajzolásával az európai kultúra legalapvetőbb vonásait próbálja bemutatni. A táplálkozás talán a legelemibb emberi szükséglet kielégítésére irányul, összefüggései a demográfiai és gazdasági viszonyokkal, az életmóddal, a vallással, kultúrával nyilvánvalóak, mindezek megismerésének egyik kulcsa lehet a táplálkozás kultúrtörténetének, meghatározottságainak a megértése. És fordítva: a táplálkozás története sem érthető a lehető legszélesebb demográfiai, gazdasági, kulturális háttér alapos ismerete nélkül. A táplálkozás ezenkívül kifejezője a társadalmi különbségeknek is, a társadalmi hovatartozás, a nemzeti, vallási és egyéb csoportidentitások egyik fontos alkotóeleme. Hogy mit és mennyit, mikor és hogyan eszünk: erről szól a könyv. Mindegyik kérdés igen messzire vezet egy adott kultúra megismerésében, megértésében. Megmutatkoznak bennük az élelmiszertermelés földrajzi, éghajlati és technikai meghatározottságai, amelyek az emberi élelmiszerfogyasztást, létfenntartást elsősorban befolyásolják, ami viszont messzemenő következményekkel jár az emberek életmódjára, mentalitására, de identitásukra és annak kifejezési módjaira is. A rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége függ az éghajlati és technikai viszonyoktól, a felhasználható munkaerő mennyiségétől, abban, hogy ebből "éhség" vagy "bőség" származik, szerepet játszik mindenekelőtt a fogyasztók száma, a termelés extenzív vagy intenzív bővítésének lehetősége, a szállítás, az élelmiszerkereskedelem lehetőségei. Az élelem hiánya vagy bősége aztán bizonyos keretek között meghatározza a választást a földművelés és az állattenyésztés között, a hús és a kenyér között, ha a népesség növekedik, és azt nem kíséri a termelékenység növekedése vagy a térbeli terjeszkedés, akkor egyre jobban tért hódít a földművelés az állattenyésztés rovására, a növényi táplálékok túlsúlyra jutnak az állati eredetűekkel szemben. Az éhség és bőség tapasztalata ezenkívül beépül az emberek tudatába, hosszú időre meghatározza viselkedésüket, táplálkozási szokásaikat. A műben hangsúlyos helyeken újra meg újra felmerül a rendelkezésre álló táplálékmennyiség és a népesség növekedése-csökkenése közötti összefüggés problémája. Hasonlóképpen központi kérdés a

táplálkozási rendszerek kulturális és vallási meghatározottsága. A táplálkozás kultúrájának alakulása pedig egyszersmind a társadalmi önmeghatározás kérdése is, meghatározó eleme a viselkedéskultúra változásainak. A bőséges táplálkozás, a legszükségesebbeken felül a "feleslegesnek" a birtoklása, fogyasztása, ennek a fogyasztásnak a módja a társadalmi elit számára az elkülönülés egyik legfontosabb eszköze volt. A szerző ezeket a problémákat vizsgálja, a táplálkozás európai kultúrtörténetét írja, amely az európai létfenntartás leglényegesebb kérdéseinek története, és így – amint hangsúlyozza – nincs szó valamiféle "alternatív" történelemről, hanem csupán a téma által indokolt és a modern történetírásban szokásos, erősen antropológiai indíttatású megközelítésről.

A középkorász szerző a III-tól a XX. századig tárgyalja az európai táplálkozás történetét, áttekintve olyan korszakokat is, amelyeket forrásszinten nem ismer. Ennek köszönhetően a késő-ókorról és kora-középkorról szóló részek származnak első kézből, ezek leírása a leghitelesebb és ugyanakkor a legélénkebb, legemlékezetesebb is. A továbbiakban elsősorban a téma igen gazdag francia és olasz irodalmára támaszkodik, ezek alapján próbál árnyalt képet adni a táplálkozás sokrétű gazdasági, társadalmi, demográfiai, kulturális összefüggéseiről.

A szerző a hagyományos kronológiai felosztás helyett – ókor, középkor, újkor –, amelyek túl sok ellentmondó eseményt, értéket, jelenséget olvasztanak össze, a tartalomnak megfelelő kronológiai rendszert állít fel. Az első rész ("Egy közös nyelv megalapozása") arról a III. és IX. század közötti folyamatról szól, amelynek során a germán és mediterrán szokások összeolvadásából, jelentős részben a kereszténység hatása alatt, létre jött a sok helyi változat ellenére közös vonásokat mutató európai táplálkozási kultúra, a "közös nyelv" a szerző szavával élve. A kiindulópontot a római és a germán világ kulturális különbözősége adja, a klasszikus mediterrán civilizációk számára a megművelt föld és annak terményei képviseltek értéket, anyagi és esztétikai értelemben egyaránt. Szemükben a gabonaföld, a szőlő, az olajfaültetvény a szépség megjelenítői voltak, szemben a civilizálatlan vadonnal. Táplálkozásukban a kenyér, a bor és az olaj dominált. Ezek a táplálékok az önmeghatározás eszközei is voltak, saját magukat, mint civilizált kenyérfogyasztókat állították szembe a "barbár" húsevőkkel, akiknek a legfőbb és szemükben a legvisszataszítóbb vonása a mértéktelenség volt. A mediterrán közegben született kereszténység is a kenyér és a bor kultuszát erősítette. A germán harcosok világában viszont a hús volt a legnagyobb becsnek örvendő táplálék, ehhez kapcsolódtak a bátorság és a harciasság képzetei, és a germán hős egyik legfontosabb erénye a nagyevés és a nagyivás (eleinte ez főleg a sör fogyasztását jelentette) volt. A kulturális összeolvadás a római birodalom felbomlása után ment végbe a táplálkozás terén is. Ennek egyik eleme a kereszténység felvétele volt, amely a germánok körében is növelte a kenyér és a bor presztízsét, a másik pedig az új politikai keretek kialakulása, amely a mediterrán világban is segítette a germán szokások terje-

dését. Az új eszményt talán legjobban Nagy Károly alakja fejezi ki, aki életrajzírója, *Einhard* szerint keresztény fejedelemhez és a *Suetonius* által megörökített római cézárokhöz méltóan mértékletes volt evésben-ivásban, de ugyanakkor mégiscsak nagy húsevő volt, aki nehezen viselte a korlátozó böjti előírásokat vagy orvosai mértékletességre intő szavát. Az egységesítő tendenciák ellenére azonban megmaradt a döntő kulturális különbség Európa északi és déli része között, a mediterrán vidékeken továbbra is a kenyér és a bor uralta a táplálkozást, ezenkívül fontos kiegészítő szerepet kaptak a zöldségfélék, míg a középkori forrásokban lépten-nyomon találkozhatunk a mértéktelenül vedelőzabáló "német" alakjával. A táplálkozásbeli különbség ugyanakkor elválasztotta egymástól a húsfogyasztó harcos arisztokráciát a békés, kenyérevő parasztoktól is. A kialakuló középkori felfogás szerint minden társadalmi rétegnek megvan a maga sajátos, hozzá illő tápláléka, egészségének záloga ennek fogyasztása, erényei vagy hibái összefüggnek ezekkel az ételekkel. Nagyjából a IX. századig azonban a táplálkozás fő vonása a változatosság, a gyér számú lakosságot körülvevő vadon biztosította a megfelelő étrendet.

A következő korszakot tárgyalja a második rész ("A fordulat"), amely a IX.-tól a XIII. század második feléig tartott, és a népesség számának lassú, majd gyorsuló növekedésével, és ezzel párhuzamosan a megművelt területek kiterjesztésével és a növényi eredetű táplálékok egyre nagyobb szerepével jellemezhető. *Montanari* hangsúlyozza a kényszerű választást a hús és a kenyér között, amit a népesség számának emelkedése eredményezett, és amely a szegényebb rétegek táplálkozásának romlásával járt. Ugyanakkor a társadalom elitjének étkezési kultúrája egyre finomodott, a drága, egzotikus fűszerek, a különleges, az évszakhoz vagy a helyhez nem illő ételek, általában a friss élelmiszerek, például a böjti halak és tengeri csemegék fogyasztása tagjainak harcosból udvari emberré válását jelzi, és önmeghatározásuk, elkülönülésük fontos elemévé vált. Elindult a civilizációnak *Norbert Elias* által leírt folyamata, amely az ösztönvilág szabályozásával, az étkezési szokások finomodásával járt, egyzersmind bizonyos ételek és szokások "lefelé" való terjedésével is, amelynek következtében az elit mindig új szokások felé fordult, önazonosítása érdekében.

A harmadik rész ("Mindenkinek a magáét") a XIV–XV. század válságos időszakát a táplálkozás történetén át közelíti meg, a demográfiai katasztrófát jobb, kiegyensúlyozottabb, a húsfogyasztás jelentős növekedésével járó korszak követte az európai emberek létfenntartásában. A szerző részletesen foglalkozik a XV. századi húsfogyasztás meglepő mértékével, a város és a falu közötti táplálkozási különbségekkel, felteszi (és nyitva hagyja) azt a kérdést, hogy a hús felé fordulás a pestis katasztrófája után következett-e be, vagy a korábbi tendenciák folytatása volt-e. Tovább követi a "civilizáció folyamatát", a XV. századra az asztal egyre inkább látványossággá vált, egy kifinomult udvari kultúra megkülönböztető jelévé.

Az "Európa és a nagyvilág" című fejezet veszi számba a XVI. és XVII. század változásait, amikor Európa megismerkedett az Újvilág termékeivel, amikor a felfedezések nyomán táguló világ megsokszorozta a táplálkozás lehetőségeit. *Montanari* bemutatja az élelmiszerek, fogyasztási cikkek fokozatos térhódítását, amely igen lassú folyamat volt. A kukorica és a burgonya fogyasztása inkább csak a XVIII. századtól vált általánossá, hasonlóan lassú a kávé, a tea vagy a csokoládé terjeszkedése is, amelyeknek táplálkozásban betöltött szerepénél jelentősebb volt élvezeti és szocializáló hatásuk. A XVI. század újabb kényszerű választást hozott a hús és a kenyér között a demográfiai növekedés következtében. A népi táplálkozásban ezután már a XIX. század közepéig a gabonafélék domináltak, miközben egyre nagyobb szerepet kapott néhány új növényi eredetű élelmiszer (burgonya, kukorica).

A meglehetősen bombasztikus "Az éhezés százada" címet viseli a következő fejezet, amely meglepő módon egy korszaknak tekinti a kronológiai XVIII. századot és a XIX. század első felét, megintcsak a táplálkozás mennyisége és minősége alapján. A népesség számának erős növekedése a táplálkozás minőségének rovására ment, a szerző szerint ebből a szempontból ez talán az európai táplálkozás történetének legsötétebb szakasza.

A XIX. század közepétől kezdődő változásokat foglalja össze "A forradalom" című rész, amelyek megalapozzák Európában a XX. század második felének korábban csak áhított élelmiszerbőségét. Először az élelmiszerkereskedelem fejlődésével és a tőkés termelés piacbővítő, a termelést fokozó logikájával összhangban eltűntek az éhínségek, egyre nagyobb szerepet kapott a húsfogyasztás, majd a mezőgazdaság fejlődésével, a tartósítás és a szállítás problémájának megoldásával a XX. századra valóban új korszak köszöntött be az európai táplálkozás történetében. Az új rendszer legfontosabb elemei a következők: a táplálkozásban csökkentek a társadalmi különbségek, a korábban csak a társadalom kiváltságos rétegei számára elérhető termékek (friss hús, gyümölcs, zöldségek az évszaktól függetlenül, távoli tájak terményei) különösen a XX. század második felétől kezdve Nyugat-Európában egyre szélesebb körben elérhetőek lettek, csökkentek a földrajzi különbségek a táplálkozásban, az európai konyha is internacionalizálódott egy bizonyos mértékben, másrészt a falu és város közti különbségek, az élelmiszerek szezonális jellege és helyhez kötöttsége jórészt eltűnt, az emberek viszonya a táplálkozással emiatt megváltozott. Amennyiben hajlamosak lennénk ebben szegényedést látni, a szerző rámutat, hogy mindez voltaképpen a gazdagok kiváltsága volt korábban, és megegyezett a szegények vágyaival. Az élelmiszerbőség ugyanakkor átformálja az évezredek értékeit és képzeteket: korábban az éhezéstől való félelem dominált, az emberek táplálkozása az évszakok és a termelés ritmusát követte, az ínség a ritka bőség időszakával váltakozott, amikor (bő termékek, ünnepek idején) kárpótolhatták magukat a nélkülözésekért. Csak a gazdagok, a kiváltságosak engedhették meg maguknak, hogy folyamatosan jól táplálkozzanak, ezért a kö-

vérség volt az eszmény, a gazdagság, a jólét jele. Ezzel szemben a XIX. században jelent meg a karcsú, hatékony, munkabíró test eszménye, megfelelően az új, polgári értékeknek, amely a XX. században a bőségben élő társadalmak jelképévé vált. Hasonlóan egy igen gazdag világ jellemzője az is, hogy korábban megvetett, másodrendűnek tekintett ételek válnak divatosá: fekete kenyér, sovány hús stb., terjed a vegetarianizmus, és az éhezéstől való régikeletű félelmet lassan felváltja az elhízástól való félelem.

Ez a kronológiai felosztás – mint mindig – erősen célzatos, így bizonyos szempontból indokolt, másrésztől azonban erősen vitatható. A szerző figyelmének középpontjában a táplálkozás gazdasági, demográfiai és kulturális összefüggései állnak, mindezt egy sajátos alapelv határozza meg, miszerint a táplálkozás minősége, változatossága, a napi kalória-bevitel nagysága kap elsődleges szerepet, ennek megfelelően pozitív értékítélet kapcsolódik azokhoz a korszakokhoz, amelyekben a táplálkozás minősége jó, amikor a változatos étrendben a húsfogyasztás szerepe megnő és egyértelműen negatív minősítést kapnak azok a periódusok, amikor a hangsúly a növényi eredetű táplálékokra esik. *Montanari* szerint a húsfogyasztás szerepe nagyobb a kora középkorban, amikor Európa rendkívül gyéren lakott, és a hatalmas megműveletlen területek bőségesen adnak lehetőséget az állattenyésztésre, vadászatra, erdőgazdálkodásra. Hasonló a helyzet a XIV. század demográfiai katasztrófája után, amikor a népsűrűség csökkentével az állattenyésztés nagyobb teret kap a földművelés rovására. Köztük azok a korszakok, amikor a népesség száma erős növekedésnek indul, amikor kénytelenségből a vadon és a legelők egyre nagyobb részét veszik művelés alá, amikor a táplálkozásban egyre nagyobb szerepet kap a gabona, amely a szegények szinte kizárólagos táplálékává válik, egyszóval azok a századok, amikor Európát gazdasági és demográfiai növekedés jellemzi, különösen a XI. XVI. és XVIII. századok, *Montanari* szemében az éhség és a nyomorúság századai. Érvelése szerint ezekben az időszakokban a húsfogyasztás csökkenésével a táplálkozás minősége romlott, az egy főre eső kalória-fogyasztás visszaesett, a népesség növekedése előbb-utóbb túlnépesedéshez vezetett, ezt éhínségek, járványok követték, majd a túlélők lényegesen kedvezőbb körülmények közé kerültek, húsfogyasztásuk szinte hihetetlen méreteket öltött. *"Minden jel arra mutat, hogy a tömegek étrendje – egészen a múlt századig – akkor volt a leggazdagabb és legváltozatosabb, amikor a népesség száma stagnált vagy visszaesett, amikor tehát a kereslet csökkenése rugalmas és sokoldalú termelési módszer alkalmazását tette lehetővé."* (174. oldal) Kijelentését bizonyos korlátok között (a stagnáló népességű XVII. századra nem éppen a tömegek kielégítő mennyiségű és minőségű táplálkozása volt jellemző) elfogadjuk, érvelését, bizonyítékait azonban nem hagyhatjuk szó nélkül.

Az egyik probléma éppen a korszakolással kapcsolatos: ez a táplálkozás minőségének, mennyiségének ciklikus változásain alapul (a gabonafogyasztás és a húsevés, változatos, kielégítő mennyiségű, illetve szegényes, egyoldalú

táplálkozás váltakozása), a táplálkozás ciklusait pedig párhuzamba állítja a gazdaság és a demográfia periodikus változásaival (itt viszont nem mindenben veszi figyelembe azokat a periódusokat, amelyeket az elmúlt évtizedek nyugati gazdaság- és társadalomtörténet-írása, történeti demográfiája kijelölt, tudniillik a gazdasági és demográfiai mozgás időszakai nem illeszkednek pontosan a kronológiai évszázadokhoz, így nem lehet általában XI. századi vagy XVIII. századi népességnövekedésről és emiatt bekövetkező nyomorról beszélni, a párhuzamba állított jelenségek eszerint más és más gazdasági-demográfiai, valamint táplálkozási ciklushoz tartozhatnak). A népességszám növekedése nyomorúságos táplálkozással társul, Franciaországban például a XI. és a XVIII. században regisztráltak a korabeli források a legtöbb éhínséget, ennek alapján állítja a szerző – *Massimo Livi-Bacci* nyomán (*Popolazione e alimentazione. Saggio sulla storia demografica europea*. Bologna, 1987.) –, hogy általában "nehéz a népességnövekedést a javuló táplálkozási feltételekkel magyarázni" (174. oldal), és hogy az élelmezés és a demográfiai helyzet ugyan egymástól nem függetlenek, de kapcsolatuk főleg rövid távon kimutatható (pl.: az éhínségek gyilkos hatása), egyébként mindkét jelenségnek önálló élete van, egymástól függetlenül mozoghatnak, amint ezt a jelenben is látjuk, amikor a harmadik világ népességrobbanását nem kísérte a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiség növekedése.

Ezzel kapcsolatban az első megjegyzésünk: valóban lehetséges-e jelentős népességnövekedés úgy, hogy nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű élelmiszer? Maga *Montanari* is igen szemléletesen mutatja be azt, hogy mi történik akkor, amikor a népesség növekedése meghaladja az élelmiszerforrások bővítésének lehetőségeit: a XIV. század és a XVII-XVIII. század éhínségei jól bizonyítják a szoros összefüggést. Ha a szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy túl sok ember és túl kevés élelmiszer népességcsökkenéssel jár, és ez a preindusztriális társadalmak egyik periodikusan visszatérő alapigazsága, akkor miért vonja kétségbe, hogy a kevés ember és viszonylag sok élelmiszer népességnövekedést okoz? Azért – mondja *Montanari* –, mert amikor a népesség erősen növekszik, akkor táplálkoznak az emberek a legrosszabbul. Bizonyíték erre az inséges XI. és XVIII. század. De a rossz táplálkozás vajon nem a népességnövekedés következménye-e? Vajon a népességnövekedés kezdetekor is megfigyelhető? A szerző szerint a népességnövekedést jelző kolonizáció a középkorban már a IX. században elindult, amikor a táplálkozás jobb, a kalória-bevitel magasabb lehetett. Ugyanígy a XVI. századi népességnövekedést a XV. század alacsonyabb népsűrűsége, magas húsfogyasztása előzte meg, a XVIII. század demográfiai növekedését pedig a XVII. stagnálása. Az összefüggés elég nyilvánvalónak tűnik, a nagy preindusztriális népességnövekedéseket olyan korszakok előzték meg, amikor viszonylag kevés ember magasabb életszínvonalon élt, és a növekedésnek nagy tartalékai voltak (XV. század) vagy amikor a mezőgazdasági technika megújulása új lehetőségeket hoz az élelemtermelésben

(XI. század, amelyről azonban *Montanari* nem szól), vagy amikor a mezőgazdasági technika fejlődése mellett olyan új táplálékfajták jelennek meg, amelyek nagy szerepet játszanak a népélelmezésben (XVIII. század: burgonya, kukorica, amelyekről *Montanari* szól, de negatív hangsúllyal). Tehát a szerzőnek azon állítása, hogy a népességnövekedés előrehaladtával a népi táplálkozás silányabbá válik, nem jelenti azt, hogy a népességnövekedés kezdetén ne lettek volna kedvezőbb táplálkozási körülmények, a szerző előadása is inkább ezt a változatot támasztja alá.

Egy másik igen fontos probléma a forráskezelés kérdése. *Montanari* szerint a XI. század lényegesen mostohább, mint az azt megelőzőek. XVIII. századi forrás alapján közli az éhínségek számát, kellő óvatosságot ajánlva, de a számokat nagyságrendileg hitelesnek tartva. De milyen alapon? Arról nem is szólva, hogy az országos ínségekről írva a következő számokat hozza: VIII. század második fele: 6 ínség, IX. század: 12, X. század: 3, XI. század: 8. (53. oldal). Nem lehetne inkább átlagos évszázadnak nevezni? A "bizonyítékot" ezután a *Raoul Glaber* által leírt szörnyűségek jelentik, amelyeket alapvetően hitelesnek fogad el. Ezt mások is megtették már, okkal vagy ok nélkül, most ne vitassuk. De az végképp érthetetlen, hogy akkor miért nem tulajdonít hitelt a *Prokopiosz* által leírt VI. századi éhínségnek (13. oldal), amit a beteges fantáziálások világába utal. A derék görögnek kétségkívül volt érzéke a borzasztó részletek leírása iránt, de *Raoul Glaber*-t sem lehet az ellenkezőjével vádolni. Szerzőnk szerint az éhínségeknek különben sem kell feltétlenül nagy jelentőséget tulajdonítanunk, azok nem mindig halálos kimenetelűek, az emberek megtanultak együtt élni azokkal. Tehát, ha forrásaink éhínségről beszélnek, csak akkor kell azokat komolyan vennünk, ha a XI. vagy a XVIII. században fordulnak elő...

A szerző másik problematikája eljárása, hogy a kronológiai évszázadokat veszi alapul, ezekről tesz kijelentéseket. A XI. századi éhínségek valószínűleg még egy korábbi korszak végéhez tartoztak, a század végétől kezdve, amikor a mezőgazdasági technika megújulásának következményei érezhetővé váltak, az ínséges évek ritkultak, vagy legalábbis kevésbé súlyosak voltak. A népességnövekedés kezdeteit, ritmusát nem ismerjük pontosan, de a demográfiai hullám inkább a XII–XIII. századra eshetett, miután a mezőgazdasági termelés és a rendelkezésre álló élelmiszerforrások is bővültek. A népességnövekedés fő oka valószínűleg a halandóság javulásában kereshető, ez pedig elsősorban az élelmiszertermelés növekedésével magyarázható. Forrásaink alapján az összefüggés nehezen vonható kétségbe, a probléma inkább az, hogy túl keveset tudunk a jelenségről, nem vizsgálhatjuk azt teljes összetettségében. Mindenesetre rendkívül problematikus a XI. századot a korábbiaknál válságosabb periódusként bemutatni, ezt a népességnövekedéssel magyarázni, és ez alapján állítani, hogy a táplálkozás és a népesedés mozgásának a ritmusa nem kapcsolódik össze, sőt esetleg éppen egymással ellentétes lenne, miközben a XI. századot, amelynek során igen jelentős gazdasági, népesedési, társadalmi, de politikai és kulturális

változások is lezajlottak, a szerző egységes periódusként kezeli. Hasonló a helyzet a XVIII. század kapcsán is. *Montanari* nem tesz különbséget a század első és második fele között, a "francia nyomorúság századának" nevezi, ezt a népességnövekedéssel magyarázza, bizonyítékul itt is az éhínségek szolgálnak. A következtetés: a népességnövekedés a preindusztriális társadalmakban egyenlő a nyomorral, ha nyomor van (a népességnövekedés következtében), akkor a népességnövekedés kiváltó oka nem lehet élelmiszerbőség vagy a jobb táplálkozás. Tehát egy jelenség okozatát, amely időben később következik be, tekinti a jelenség időben korábbi lehetséges oka kizáró tényezőjének. Ezenkívül nem veszi figyelembe azt a határvonalat, amely 1740 körül húzódik, és kijelöli egy új gazdasági ciklus és demográfiai rendszer kezdetét. Az 1740 előtti periódus inkább az előző, éhínségekkel, járványokkal sújtott korszakhoz tartozott, amikor a népesség inkább stagnált (persze ez is jelentős ingadozások átlagát jelenti), a népességnövekedés a század második felében vált jelentőssé, amikor a korábbi nagy, gyilkos demográfiai válságok eltűntek, a pestis kiszorult Nyugat-Európából, és az éhínségek már kimutathatóan nem jártak olyan súlyos következményekkel, mint korábban, noha gyakran előfordultak, de ezek *Jean Meuvret* szavával már "disettes larvées", rejtett inségek, nem módosították olyan nagy mértékben a halandósági görbéket, mint a XVII. századi vagy az 1709–10 körüli nagy válságok. A népességnövekedés mögött itt is a halandóság javulása állt, amelynek okai összetettek, de közöttük számba kell vennünk azt a tény is, hogy az emberek nem haltak tömegével éhen. Tehát az élelmiszerfogyasztás ciklusait nem lehet a gazdaság és a demográfia ciklusaival összevetni a kronológiai évszázadok keretei között, így ha a XVIII. századi népességnövekedésről beszélünk, akkor azt nem lehet a század első felének inségeivel párhuzamba állítani, bizonyítandó a népességnövekedés negatív hatásait, hanem a valóságos gazdasági és demográfiai folyamatokat kell alapul venni, hogy közelebb jussunk a valós összefüggésekhez, pl.: a XVIII. század első és második felének silány táplálkozása teljesen más viszonyokra utalhat. A század elején stagnáló (bár a XVI. században megnövekedett) létszámú népességre jellemző az igen alacsony fogyasztás, állandóan visszatérnek a súlyos éhínségek, majd több tényező változásával (éghajlat, újabb növényi eredetű táplálékok elterjedése a tömegfogyasztásban stb.) a népesség növekedésnek indul, eltűnnek a korábbi tömeges halált okozó éhínségek, de ez nem jár az egy főre eső táplálékmenyiség növekedésével, különösen nem a húsfogyasztás növekedésével, hanem csak kiegyensúlyozottabb, biztonságosabb, de rendkívül egyoldalú táplálkozással. Másként hogyan volna lehetséges az, hogy a század eleji stagnálás, amit az éhínségek és a nyomukban járó halandósági válságok okoztak, népességnövekedésre váltott, miközben a rendelkezésre álló élelmiszermennyiség nem nőtt? Hiszen maga *Montanari* is elismeri, hogy a század második felétől az inségek következtében "kevesebb volt a halott", azaz javult a halandóság (173. oldal), ugyanakkor azonban tagadja, hogy ezt a táplálkozási helyzet általános

javulása okozta volna. Sőt szerinte a helyzet romlott, az emberek sohasem táplálkoztak ilyen egyoldalúan, az őket az éhhaláltól megmentő burgonya és kukorica egyoldalú fogyasztása súlyos betegségek (pl.: pellagra) okozói voltak. Ebben természetesen igaza lehet, de a lényeg az, hogy az élelmezés és a demográfiai helyzet mégis szoros kapcsolatot mutatnak, a burgonya és a kukorica – a mezőgazdaság fejlődése, az államok nagyobb szervező ereje, a közegészségügy fejlődése és még sok egyéb mellett – okozza, hogy megtörik a népesség növekedésének és csökkenésének, stagnálásának sok évszázados váltakozása, a braudeli "ár-apály-szerű" fejlődés átadja helyét a folyamatos növekedésnek. Tehát ha *Montanari* nem talál ellentmondást abban, hogy a XVIII. század "gyorsan gyarapodó európai társadalmát alacsony, olykor nyomorúságos táplálkozási szinten tengődő társadalomként jellemezze, a növekedés ellenére, vagy inkább éppen amiatt" (175. oldal), mi nem látunk ellentmondást abban, hogy a növekedés egyik okát a rendelkezésre álló több, ha nem is jobb minőségű élelmiszerben lássuk. A táplálkozás és a demográfiai helyzet közötti szoros összefüggés nemcsak rövid távon létezik, a probléma inkább az, hogy állandó, bonyolult kölcsönhatásról van szó, amelybe számos más tényező is belejátszik, amelyet azonban a régmúltra vonatkozóan még sokkal gondosabb, tárgyilagosabb forráskezelés mellett sem láthatunk teljesen világosan. A preindusztriális társadalmakban a népességnövekedés valóban a táplálkozás minőségének romlásához vezetett, a népesség száma és a rendelkezésre álló táplálékmenyiség közötti egyensúly felborulása súlyos demográfiai katasztrófákkal járhatott, de a válság elmúltával, miután az egyensúly helyreállt, a túlélők jobb életkörülmények közé kerültek, jobban táplálkozhattak, és a népesség újra növekedésnek indult. A XIX. század előtti demográfia és élelmiszertermelés ciklusai jól kirajzolódnak, *Montanari* tévedése abban rejlik, hogy a "jó" és "rossz" táplálkozás fogalmaiban gondolkodik, nem vesz tudomást arról, hogy adott helyzetben a mennyiségileg több élelmiszer, még ha egyoldalú táplálkozást, nyomort, alacsony életszínvonalat jelent is, lehetőséget adhat a halandóság javulására. Hogy ezt lehet-e a táplálkozás "javulásának" nevezni, az persze más kérdés, de hogy a XVIII. század második felétől, a XIX. század elejétől a halandóság javulásával járó új demográfiai rendszer mögött részben az élelmiszertermelés változása, bővülése állt, az kétségtelen.

Őri Péter

Osamu Saito: Historical demography: achievements and prospects. (Történeti demográfia: Eredmények és kilátások. *Population Studies*, 1996. 3. p. 537-553.)

A szerző, a neves japán történeti demográfus tanulmányában összefoglalja a történeti demográfiának mint önálló tudományágnak az ötvenes évekbeli születésével és azóta tartó fejlődésével kapcsolatos problémákat, valamint a megoldásra váró kérdéseket, amelyek némelyike már a jelen kutatásaiban is megjelenik. A tanulmány külön érdeme, hogy jegyzeteiben bőséges válogatást találunk az elmúlt évtizedek elsősorban angol nyelvű történeti demográfiai irodalmából.

A népesedéstörténet iránti érdeklődés nem új keletű dolog, de a történeti demográfia mint akadémiai tudomány viszonylag rövid múltra tekinthet vissza, születése az ötvenes évekre tehető, amikor francia kutatók új módszereket kezdtek alkalmazni a prestatistikai korszak nominatív forrásainak elemzésére. Az új módszer az egyházi anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozása volt, amelynek úttörői a gazdaságtörténész *Pierre Goubert* és a demográfus *Louis Henry* voltak. *Goubert Jean Meuvret* nyomán a létfenntartási válságok iránt érdeklődött elsősorban, míg Henry megpróbálta pontosan meghatározni azt, amit természetes termékenységnek nevezett, azaz a házasságon belüli tudatos születésszabályozás előtti termékenység szintjét. Mindkettőjük kiindulópontja az volt, hogy a premodern korra jellemző demográfiai viselkedés alapvetően különbözött az átmenet utáni moderntől. A családrekonstrukció forradalmasította a kutatást, lehetővé tette a történészek és a demográfusok együttműködését, a demográfia kifinomult módszereinek, eszköztárának használatát a történeti kutatásokban, és olyan tudás birtokába juttatta a történészeket, amelyre mindig vágytak, de amelynek elérését korábban nem tartották lehetségesnek. Régi feltevések dőltek meg, mint például a múltbeli korai, sőt – az irodalmi művek alapján elképzelt – gyermekházasság legendája. Lehetővé vált, hogy a demográfiai mutatókat együtt vizsgálják az árak, bérek vagy más gazdasági-társadalmi jelenségek idősorával, illetve hogy bepillantásuk a múltbeli népeségek mikroviselkedésének titkaiba. Így ma jóval többet tudunk a preindusztriális társadalmakban megfigyelhető népességváltozásoknak és a rendelkezésre álló létfenntartási eszközöknek a kölcsönhatásáról, a családok reprodukciós magatartásáról, ami további kutatásokra ösztönzött a mentalitások és a reprodukciós kultúrák története terén.

A bevezető megjegyzések után három fő részt találunk: az első a demográfiai átmenet előtti kor, a második pedig az átmenet kutatásának problémáit foglalja össze, míg a harmadik a jövő lehetőségeiről szól. Ami a pretransziós időszakot illeti, a francia kezdeményezést hamarosan követték az angolok: 1964-ben alapították a híres cambridge-i kutatócsoportot, amelynek hivatalos neve (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure) jelezte, hogy kutatási területe szélesebb, mint a hagyományos értelemben vett történeti demográfiáé. De a családrekonstrukciós módszer számukra is alapvető fontosságú volt.

A kutatások során felszínre kerültek azonban az új módszer fogyatékoságai is. Először is a családrekonstrukció jól alkalmazható a termékenység vizsgálatá-

ra, viszont sokkal kevésbé a halandóságéra. A halotti anyakönyvek – különösen a korai periódusokra vonatkozóan – általában hiányosak, de még a legjobb anyakönyvekből is nehéz a felnőttek halandóságát rekonstruálni. Európában a népességmozgás jóval erősebb volt, mint Európán kívül, a születési anyakönyvekben szereplő személyek jelentős részét már nem lehet megtalálni ugyanannak a községnek a halotti anyakönyvében, így a csecsemő- és gyermekhalandóságon kívül magasabb életkorokra nézve kiszámítani a halálozási valószínűséget vagy a várható átlagos élettartamot csak halandósági tábla-modellek segítségével lehet. Ez viszont további problémákat jelent (pl.: *Coale* és *Demény* tábláinak egyikét csak akkor alkalmazhatjuk valamely történeti népességre, ha feltételezzük, hogy a $q(x)$ [a halálozási valószínűség x éves korban] értékei közti arányok nem változnak a születéskor várható átlagos élettartam változásával [e_0]). A halandóság bizonyos aspektusai viszont (csecsemő- és gyermekhalandóság, a szülő nők halandósága) világosabbá váltak a családrekonstrukciók nyomán.

Kérdés az is, hogy az eredmények, amelyek a stabil, nem vándorló népesség vizsgálatából származnak, mennyire reprezentálják az egész népességet. A probléma leginkább a nupcialitás terén jelentkezik. A vándorlás befolyásolhatja a házasságkötés időpontját, a családrekonstrukciók alapján erről nem biztos, hogy objektív képet kapunk. A szerző szerint ez empirikus kérdés, további kutatásokkal kell tisztázni. A legújabb angliai kutatások szerint a vándorlók és helyben maradottak átlagéletkora az első házasságkötésnél nemigen különbözik egymástól, viszont a cölibátusban élők aránya már jelentősen eltér a két népességcsoportban.⁴⁰

Hasonlóan súlyos probléma az is, hogy a családrekonstrukció roppant időigényes módszer, ezért általában csak egy-két plébánia anyagát vizsgálták, amelyen belül a teljesen rekonstituálható családok száma igen kicsi. Az elsietett általánosításokat csak a kutatás empirikus bázisának növelésével lehet elkerülni. Így *Wrigley* colytoni vizsgálatai során a születésszabályozás bizonyítékait találta a 17. század második felére vonatkozóan, de amikor a Cambridge Group megnövelte a kutatás bázisát, akkor máshol erre vonatkozó jeleket nem találtak, amit más európai országokban végzett kutatások is alátámasztottak. A preindusztriális Európa nagy részére tehát a "természetes termékenység" volt jellemző. Fontos kivételek: Franciaország a 18. század második felében, illetve néhány elit csoportja a társadalomnak.

Gondot okoz az is, hogy fontos arányszámokat (nyers születési és halálozási arányszámok, reprodukciós együtthatók, természetes szaporodás) a családrekonstrukciók alapján nem lehet kiszámolni. Ezt a problémát a Cambridge Group a visszafelé becslés módszerével próbálta megoldani. Kiinduló pontul a

⁴⁰Wrigley, E. A.: The effect of migration on the estimation of marriage age in family reconstitution studies, *Population Studies*, 48. 1994. 81-97. p.

19. századi népszámlálások adatait választották, amelyek megadják a népességszámot korcsoportonkénti bontásban, majd ehhez kapcsolták 404 plébánia anyakönyvi bejegyzéseit, a keresztelesek, házasságkötések és temetések havi összegzésével rajzolták meg Anglia népesedéstörténetét 1541 és 1871 között. Nemcsak az össznépességet számolták ki ötvenként erre a 330 éves periódusra, hanem az összegeket ötéves korcsoportokra bontották, és kiszámolták a bruttó reprodukciós együtthatókat, a házassági arányszámokat, valamint a születéskor várható átlagos élettartamot.⁴¹

A Cambridge Group kutatói ezenkívül részletesen foglalkoztak a demográfiai viszonyok és a gazdaság összefüggéseivel. A demográfiai arányszámokat együtt tanulmányozták az árak és bérek idősoraiival. Ez hasonlított *Meuvret* és *Goubert* módszeréhez, de az angolok velük ellentétben nem a rövidtávú, krízisorientált kutatást választották, hanem inkább egy másik francia tradíciót elevenítettek fel: a *longue durée*, a hosszú időtartam és a *conjunctures*, a gazdasági és demográfiai mozgások tanulmányozását. A demográfiai és a gazdasági rendszer kölcsönhatásainak vizsgálatával egyszerre mind a malthusi hagyományhoz is visszanyúltak. *Malthus* volt az első, aki a társadalmat demográfiai szempontból mint önszabályozó rendszert írta le, és élénken érdeklődött az iránt, hogy a gazdaság milyen szerepet játszik ebben, hogyan szabályozza, befolyásolja a népesség változásait. A második világháború után e téren a demográfiai kutatások két jelentős eredményt értek el: az egyik a homeosztatisztikus vagy önkiegyensúlyozó demográfiai rendszer fogalmának kialakítása és elterjedése, a másik a malthusi modell újrafogalmazása volt. Az esettanulmányokból kiderült, hogy a tradicionális európai társadalmakban a *Malthus* művének első kiadásában hangsúlyozott pozitív fékek helyett elsősorban a megelőző fékek töltik be a szabályozó szerepet a demográfiai rendszerben. *Wrigley* és *Schofield* műve bemutatta, hogy a preindusztriális Európában a házasságkötés játszotta a megelőző fék szerepét, amely megfigyelhető a népességnek mind hosszú időtartamú, mind rövidtávú változásában. 1700 előtt főleg a cölibátusban élők arányának változása felelt a gazdasági lehetőségek alakulására (elsősorban a munkaerőpiac változásaira), míg utána inkább az életkor az első házasságkötéskor. A francia és a német kutatások is megerősítették a házasság központi szerepét a preindusztriális demográfiai rendszerben. Ez a kutatási irány összekapcsolódott a háztartásszerkezet vizsgálatokkal, a Cambridge Group célja az volt, hogy kimutassák a család- és háztartásszerkezet jelentőségét a különböző házassági minták kialakulásában. *Peter Laslett* és munkatársai a háztartásszerkezetről és méretről kezdtek átfogó kutatásokat, míg *John Hajnal* a házasságkötéskori életkor és a cölibátusban élők aránya alapján osztotta kétfelé a preindusztriális Európát. Világossá vált, hogy a házasságkötési szokások (amelyek szempontjából döntő jelentősége volt a fiatalok szolgálatvál-

⁴¹Wrigley, E. A. - Schofield, R.S.: *The Population History of England, 1541-1871. A Reconstruction*. London, 1981.

lalásának – "life cycle servants " – *Peter Laslett*) adják az észak-nyugat-európai demográfiai rendszer megértéséhez a kulcsot, amely szokásokat a gazdasági tényezőkön kívül a földrajzi-kulturális viszonyok alakították.

A prestatistikai korszak tanulmányozása fényt vetett a demográfiai átmenet korára is, bár az átmenet klasszikus elméletét jórészt tarthatatlanná tette. Nyilvánvalóvá vált, hogy a halandóság exogén változó az európai demográfiai rendszerben, és a mortalitás csökkenésének első fázisa (az egészségügyi vagy epidemiológiai átmenet) mára külön stúdium lett. A demográfiai átmenettel foglalkozó elméletek és kutatások lényegében a termékenység 19. század végi hanyatlására koncentrálnak (pl.: *Ansley Coale* princetoni programja 1963-tól: "European Fertility Project"). A princetoni kutatás során - amely sokat köszönhetett *Henry* természetes termékenység-elméletének - kidolgozták a termékenység és a nupcialitás új mérőszámait, megállapították a természetes termékenység és a tudatos születéskorlátozás szintjét (*Coale* és *Trussell* indexei), amelyek megkönnyítették és összehasonlíthatóvá tették a kutatásokat, és számos új eredményt hoztak. Az átmenet klasszikus elmélete feltételezte, hogy éles határvonal húzódik a premodern és modern társadalmak demográfiai viselkedése között, miszerint a régmúltban a termékenység és a halandóság egyaránt magas volt, a természetes termékenység kevés regionális vagy időbeli különbséget mutatott fel, és a változás az iparosodás, illetve általánosságban a modernizáció hatására kezdődött ezen a téren. Ezzel szemben a premodern társadalmakban igen különböző termékenységi szinteket találtak, amit a nupcialitás (életkor az első házasságkötéskor, a cölibátusban maradtak aránya) különbségei magyaráznak. Kiderült, hogy a nemzeti határok nem nyújtanak megfelelő megfigyelési kereteket, a nyelvi, vallási, kulturális vagy ökológiai határvonalak sokkal fontosabbak. Valószínűvé vált, hogy a házások aránya igen változatos lehetett a különböző európai régiókban, ami egybeesik *Hajnal* eredményeivel is az európai házassági modellekkel kapcsolatosan. De az is bizonyítást nyert, hogy a "természetes termékenység" szintje szintén különbözött régióként, és változott az idők folyamán. A Cambridge Group talán legmeglepőbb eredménye az volt, hogy a házas termékenység nőtt a 18. században, különösen az idősebb évszázadokban. A házas termékenység változatossága a múltbeli népességek körében jól párhuzamba állítható a jelenben a fejlődő országok népességeiről megismert képpel. A különbségek sokkal inkább magyarázhatók a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők által kialakított házassági mintákkal, ezen belül a nemi érintkezés gyakoriságával és a szoptatási idő hosszával, mint más közvetlen hatásokkal (egészségi állapot, táplálkozás).

A termékenység közgazdasági elméletei próbálták a gyermekek iránti "kereslet" csökkenését megmagyarázni, amely a modern gazdasági növekedés ellenére következett be. A különböző interpretációk a gyermeknevelés relatív költségeinek növekedésére épültek, és inkább a mai kevésbé fejlett országok példáját vették alapul, mint a meglehetősen szűkös történeti adatokat. Némi-

képpen különböző elméletet dolgozott ki *J. C. Caldwell*, aki a javak generációk közötti áramlására irányította figyelmét. Nézete szerint a gazdasági fejlődés olyan strukturális változást idézett elő, amely megváltoztatta a javak áramlásának irányát, és egy olyan rendszert, amely a szülőknek kedvezett, felváltotta egy olyan, ahol a gyermekek "többe kerülnek", mint amennyi anyagi hasznot jelentenek, és ez a gyermekek iránti kereslet csökkenésével járt, nagyobb gondal, nagyobb ráfordítással kevesebb gyermeket neveltek ettől kezdve. A történeti kutatások és a jelenkori statisztikai elemzések alapján azonban úgy tűnik, hogy a termékenység közgazdasági elmélete önmagában nem képes megmagyarázni a reprodukciós magatartás változásait. A kulturális és eszmei tényezők sokkal inkább előidézhetik a változást, mint a családi jövedelmek vagy a gyermeknevelés költségei. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a születésszabályozás könnyebben elterjedhet az egyik kultúrában, mint a másikban. A legfontosabb az attitűdök változása, mint például a szekularizáció, illetve ennek terjedési sebessége: egy olyan komplex folyamat, amelyben az írni-olvasni tudásnak, az iskolarendszernek, a kommunikációs csatornáknak, a tömegtájékoztatási eszközök terjedésének mind megvan a maguk szerepe. Egyszóval a születésszabályozás elterjedésének mechanizmusa meglehetősen homályos, és elterjedésének gyorsasága egy bizonyos kultúrában meglehetősen nehezen kiszámítható.

A demográfiai átmenet elméletével kapcsolatban problematikus az is, hogy a házas termékenység meghatározó tényezőinek vizsgálata és számos történeti demográfiai kutatás egyaránt megkérdőjelezte a premodern és modern demográfiai viselkedés közti éles határvonal létét. *Louis Henry* és a European Fertility Project is kimutatták a tudatos születésszabályozás jeleit az átmenet előtti korszakban, amelynek ismeretében a "természetes termékenység" fogalma és az éles választóvonal feltételezése elveszteni látszik létjogosultságát. Az, hogy a nők termékeny időszakuk vége előtt felhagytak volna a gyermekszüléssel, meglehetősen ritka volt, de a születések közötti intervallumok igen nagy változottságot mutattak - mind a társadalmi, mind az individuális döntések következtében. Úgy tűnik, hogy a szoptatási időszak és a szülés utáni terméketlen periódus hossza nagyrészt megmagyarázza az európai házas termékenység regionális különbségeit. A szoptatás, mint a termékenység szabályozásának egyik lehetséges módja, az önmegtartóztatás, a coitus interruptus, az abortusz - nem voltak ismeretlenek a premodern társadalmakban, és akár tudatosan alkalmazták ezeket, akár nem, meghatározói voltak a születések közötti időszak hosszának. Néhány kultúra esetében, ahol az igen korai házasság volt szokásos, (pl.: Kína) még a csecsemőgyilkosság és a gyermekek elhagyása sem zárható ki a felhasznált eszközök köréből. Az anyák életkora az első szüléskor szintén igen fontos változó e tekintetben.

Ami pedig az epidemiológiai átmenetet illeti, a halandóság javulását az ötvenes-hatvanas évek, *T. McKeown* kutatásai óta az orvostudomány fejlődése

helyett inkább az életszínvonal javulásának tulajdonítják, amely a modern gazdasági fejlődés következménye volt. Újabban ezzel az elmélettel kapcsolatban is kétely merült fel, tudniillik, hogy a vásárlóerő és az élelmiszerfogyasztás növekedése szükségszerűen a halálozási ráták javulásához vezet-e. A csecsemőhalandóságot általában az életszínvonal indikátorának tekintik, ez pedig még Angliában sem csökkent az iparosodással együtt, a reálbérek 19. századi növekedése ellenére sem esett 150% alá 1901-ig. A kutatók figyelme ezzel kapcsolatban ma már inkább az urbanizáció negatív hatásai, illetve a közegészségügy fejlődése felé fordult. *Wrigley-Schofield* sem mutatott ki közvetlen kapcsolatot az aggregált halandósági arányszámok és a reálbérek változása között a preindusztriális Angliában. Itt nemcsak a járványoknak a helyi gazdaság teljesítőképességétől többé-kevésbé független hatásairól van szó, hanem néhányan (mint *Massimo Livi Bacci*) általában kétségbe vonják a táplálkozás és morbiditás, mortalitás közötti kauzális kapcsolat bizonyíthatóságát. A helyzetet tovább bonyolította az anthropometriai vizsgálatok terjedése. Ezek során a testmagasságot és a testsúlyt az egyének jóltápláltságának mérésére próbálták alkalmazni ("nutritional status"), amely eszerint Angliában és az USA-ban a 19. század közepén rosszabbra fordult. A "nutritional status" a reálbérek növekedése ellenére is rosszabbá válhat a túlfeszített munka, a stressz, a környezeti hatások következtében. Mindez részben igazolja *McKeown* bírálóit, másrészt viszont nem cáfolja a komplex, de ténylegesen létező kapcsolatot a táplálkozás, a környezeti tényezők és a halandóság között.

Így tehát tisztábban látjuk az átmenet előtti észak-nyugat-európai demográfiai rezsim működési mechanizmusait, de még mindig nem tudjuk kielégítően megmagyarázni, hogy miért kezdődött el az átmenet, és hogy a halandóság és termékenység hanyatlása hogyan kapcsolódott a szélesebb értelemben vett gazdasági és társadalmi változásokhoz.

A szerző ennek az áttekintésnek az alapján néhány javaslatot tesz a jövőbeli történelmi demográfiai kutatások számára:

1. A különböző népességek demográfiai viselkedése nem osztható dichotóm csoportokra (premodern természetes termékenység vagy születésszabályozó modern). Ezek vizsgálatára kifinomultabb technikákat kell kidolgozni: ilyen irányú kísérletek a Cambridge Group részéről a házas termékenység felbontása három összetevőre⁴², a *Coale-Trussell* indexekkel szemben egy alternatív módszer a tudatos születésszabályozás felderítésére (cohort parity analysis)⁴³, a cse-

⁴²Wrigley, E. A. et al.: *English Population History from Family Reconstitution, 1580-1837.*, Cambridge, University Press, 1997.

⁴³David, P. et al.: Cohort parity analysis. Statistical estimates of the extent of fertility control, *Demography*, 1988.

David, P. - Sanderson, W.: Measuring marital fertility control with CPA, *Population Index*, 1988. 163-188.

David, P. - Sanderson, W.: Cohort parity analysis and fertility transition dynamics: Reconstructing historical trends in fertility control from a single census, *Population Studies*, 1990. 421-455.

csemőhalandóság endogén és exogén összetevőkre való bontása,⁴⁴ továbbá a családrekonstrukciók számára szükség volna egy új módszerre a felnőtt halandóság mérésére is.

2. A demográfiai rendszerek kultúra-függőek. A történeti demográfiai kutatások túlnyomórészt a *John Hajnal* által meghúzott Szent Pétervár- Trieszt vonaltól nyugatra eső közösségek életére irányultak, az ettől keletre eső régióról és az Európán kívüli területekről sokkal kevesebbet tudunk, noha a demográfiai viselkedés ott minden bizonnyal különbözött a nyugat-európaítól. Ráadásul Közép- vagy Kelet-Európát nem lehet egy kalap alá venni például Kínával, Indiával vagy Japánnal, ahogy sokan teszik. Ma még kevésbé ismerjük a családi és rokonsági kapcsolatokat és a reprodukció mechanizmusát ezekben a kultúrákban, de annyi biztos, hogy noha Indiában és Kínában a háztartások mérete és szerkezete hasonló volt, a reprodukció folyamata mögött más viselkedési szabályok állhattak. A tradicionális Japán pedig, amelyre a törzscsalád túlsúlya volt jellemző, egyaránt különbözött Nyugat-Európától és Kínától, de Közép-Európa törzscsaládi övezeteitől is. Más kultúrák vizsgálata ugyanakkor másfajta források felhasználását is jelenti. Ázsiában nemigen vannak anyakönyvek, helyettük a történeti demográfusnak genealógiákat (az elit csoportokról), vagy a falusi lakosság névszerinti listáit kell használnia. Ezeknek a forrásoknak saját problematikájuk van, mentesek az anyakönyvek bizonyos hiányosságaitól, ugyanakkor nem nyújtanak minden olyan információt, amelyek az anyakönyvekben megtalálhatók (a pontos csecsemőhalandóságot például nem lehet kiszámítani belőlük, mert a két adatfelvétel között született és meghalt csecsemők sohasem jelennek meg a listákon, viszont az évenkénti regisztráció miatt jobban lehet követni az egyének és a házaspárok mozgását, jobban nyomon lehet követni, hogy ki meddig tartózkodott a szóban forgó helyen, és a nyers születési és halálozási arányszámok és az össznépeség számának változásai is könnyen megismerhetők tanulmányozásuk révén). Mindezeknek az adatoknak a kiaknázása némileg más módszereket igényel, de ugyanakkor jelentősen megnöveli tudásunkat az Európán kívüli népeiségekről.

3. Modelleket kell kidolgozni a demográfiai és a gazdasági rendszerek interakciójáról, mégpedig lehetőleg különböző történeti és kulturális körülmények között. Körvonalazni kellene a demográfiai viselkedés, a piac és más gazdasági intézmények kölcsönhatásait a nagycsaládos Kelet-Európában, Indiában és Kínában, valamint a törzscsalád elterjedtségével jellemezhető Japánban. Míg láttuk, hogy az iparosítás nem ad teljesen kielégítő magyarázatot a demográfiai átmenetre, addig a demográfiai-gazdasági interdependencia piaci modellje hasznosnak bizonyult Észak-Nyugat-Európa vonatkozásában. A kérdést más régiók esetében is vizsgálni kellene, ahol a reprodukciós viselkedés különböző és a piac szerepe más volt, mint Nyugat-Európában. Különösen nehéz a de-

⁴⁴Bourgeois-Pichat, J.: Measuring infant mortality. I. and II., *Population*, (Selected Papers, No.6. 1981. 1-17, 19-40.)

mográfiai-gazdasági tényezők kölcsönhatásait nyomon követni az átmenet időszakára nézve, amikor a strukturális változások felgyorsultak, igen nehéz az általában lokális demográfiai adatokat gazdasági és társadalmi statisztikákkal párhuzamba állítani, a demográfiai változásokat behelyezni a valóságos, az adott földrajzi térre jellemző gazdasági-társadalmi háttérbe. A Cambridge Group erre tett kísérletet tizenhárom esettanulmányként felfogott történeti közösség 1891 és 1921 közötti népszámlálási könyveinek feldolgozásával.⁴⁵ Még nehezebb a feladat mindezt individuális szinten vizsgálni, mivel az anyakönyvek nemigen tartalmaznak adatokat az egyének gazdasági, társadalmi helyzetéről. Amint a proto-indusztrializáció elméletének kimunkálói bizonyították, ez a családi gazdaságot rekonstruáló megközelítési mód igen értékes lehet, hiszen a nemi szerepeknek, az örökösödési rendszernek, a munkának, a gazdálkodás módjának a termékenységre, a csecsemő- és gyermekhalandóságra, a gyermekágyi halandóságra, a házasságkötés életkorára, az otthon elhagyásának időpontjára gyakorolt hatása így beépülhetett a demográfiai elemzésbe. Ez a modell *Caldwell* elmélete szempontjából is gyümölcsözőnek bizonyult, tudniillik hogy az iparosodással megfordult-e a javak áramlása a generációk között. A gazdasági tényezők, a táplálkozás és az egészségi állapot kapcsolatának individuális szintű vizsgálata talán olyan módszert nyújthat, amely összekapcsolja a mikrofolyamatokat a makrofolyamatok (iparosodás, urbanizáció) által kiváltott változásokkal. Szükséges a mikro- és makrofolyamatok között összekötő szerepet játszó intézmények működésének a megismerése, a demográfiai változások intézményi háttérének a feltárása (pl.: milyen hatása volt az angol Szegény Törvénynek a plébániák szintjén), hogy a múltbeli demográfiai viselkedést gazdasági és szociológiai kontextusában érthessük meg.

A szerző mindezek alapján a történeti demográfia jelentőségét – *Wrigley*-vel együtt – abban látja, hogy segítségével a gazdaság- és társadalomtörténet széles szegmense válik érthetőbbé, és ennek érdekében ma az interdiszciplináris megközelítés sürgetőbb, mint valaha.

Őri Péter

Paul-André Rosental: Treize ans de réflexion: de l'histoire des population à la démographie historique française (1945–58). (Az elméletalkotás tizenhárom éve: a népességtörténetől a francia történeti demográfiáig [1945–58] *Population*, 1996. num. 6. 1211–1237. p.)

⁴⁵Garrett, E. - Reid, A.: Satanic mills, pleasant lands. Spatial variations in women's work, fertility and infant mortality as viewed from the 1911 census, *Historical Research*, 1994. 156-177.

Paul-André Rosental tanulmánya a francia történeti demográfia kialakulását követi nyomon, azokat a hosszú és heves elméleti, módszertani vitákat, amelyek során a társadalomtudományok között a feldolgozott források (az anyakönyvek), az alkalmazott módszer (a családrekonstrukció) és az erre épülő statisztikai technikák terén egyedülállóan egységes diszciplína létrejött. Ebben a döntő lépés a *Louis Henry* nevéhez fűződő módszer elterjedése volt az ötvenes évek közepén, amelynek következtében egyedül Franciaországban 1980-ig 556 tanulmány született az anyakönyvek feldolgozása alapján. A módszerhez hasonlóan egységes volt a vizsgált korszak (a forrásadottságoknak – az anyakönyvezés megjelenésének megfelelően) – a 17. század második fele, 18–19. század – és a kérdésfelvetés (pl.: természetes termékenység, születésszabályozás megjelenése) is. Mindezt erős intézményesülés kísérte: a kutatások elsődleges szervezője, a francia demográfiai intézet, az INED mellett 1963-ban létrejött a történeti demográfiai társaság (*Société de démographie historique*) és a következő évtől ennek évkönyve, az *Annales de Démographie Historique*, a párizsi társadalomtudományi doktorképző iskolán (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*) történeti demográfiai laboratóriumot hoztak létre, és – hozzátehetjük – a történeti demográfia ettől kezdve rendszeresen feltűnt az *École*-hoz szorosan kapcsolódó világhírű történettudományi folyóirat, az *Annales* hasábjain is, a Sorbonne-on és több vidéki egyetemen történeti demográfiai kutatócsoportok, tanszékek alakultak, amelyek nagy részt vállaltak az Henry-módszer elterjesztésében. Ennek következtében a történeti demográfia az ötvenes évektől kezdve a társadalomtörténet-írás motorja és átforgatója lett, épp akkor, amikor elsősorban az *Annales* kezdeményezésére a kvantitatív módszerek elterjedtek, amikor az érdeklődés egyre inkább az anonim népesség története felé fordult. Ugyanakkor a módszertani viták során kialakultak világos és szilárd határai a történettudománnyal szemben, határai, amelyek mára jóval bizonytalanabbak lettek. A történeti kutatások a demográfia számára is sokat jelentettek, hiszen összehasonlítási alapul szolgálhattak a modern demográfiai jelenségek tanulmányozásához.

A hetvenes években a történeti demográfiában is új kérdésfelvetések jelentkeztek, amelyek gyakran együtt jártak más rokontudományok területén való kalandozásokkal, (mint például a történeti antropológia, az egészségügyi intézmények története vagy a családpolitika). Majd az elmúlt évtizedben a történettudományban újra kérdésessé vált a kvantitatív megközelítés létjogosultsága, amely alól a történeti demográfia sem vonhatta ki magát. A folyamat jobb megértésének érdekében többen vállalkoztak tudománytörténeti áttekintésre⁴⁶, a

⁴⁶-Dupâquier, Jacques: *Pour la démographie historique*, Paris, PUF, 1984.

-Le Mée, René: De la naissance de la démographie historique à l'Enquête Henry, *Population*, 1995. num. 6.

-Goubert, Pierre: Démographie historique et histoire, *Bulletin d'information de la Société de Démographie Historique*, num. spécial, 1973.

jelen tanulmány szerzőjének is ez a célja. A vállalkozás létjogosultságát az is megerősíti, hogy a történeti demográfiában utóbb uralkodó Henry-módszer hosszú harc eredményeként, több modell ütközése és kereszteződése révén jött létre, amelynek során sok, akkortájt heves vitákat kiváltó koncepció tűnt el, míg mások (*Philippe Ariès* vagy *Marcel Reinhard*) mindvégig más, vitatott úton jártak. *Rosental* a vizsgált források, a problematika, az alkalmazott módszerek sajátosságai alapján ezeknek a különböző modelleknek az artikulálására tesz kísérletet.

A modellek között fontos megkülönböztető szempont lehet, hogy az INED-en belül, vagy azon kívül keletkeztek-e. A másik igen fontos kérdés a periodizáció volt: hogy az egyes kutatók hogyan vélekedtek a prestatisztikus korszakról, hogy az általuk felvetett kérdések megválaszolására alkalmas forrásokból meddig lehetett statisztikai sorozatokat létre hozni. Ezzel kapcsolatban teljesen egyedi válaszok születtek a kérdésfeltevésnek és a forrásokhoz való viszonynak megfelelően.

A háború után az első nagy korszak a francia történeti demográfiában (a fogalom még nem volt általánosan elfogadott, beszélnek népességtörténetről vagy demográfiai történelemről is) 1945-től 1951-ig tartott, amikor a kutatók a régi statisztikákat tekintették alkalmas forrásnak, ezekből igyekeztek elemezhető sorozatokat előállítani. Ennek a korszaknak az első programadó alakja *Louis Chevalier* volt, aki meghatározó szerepet játszott az INED-ben, és nézeteit ennek megfelelően a *Population* hasábjain fejtette ki.⁴⁷ Írásaiban körvonalazta az általa "histoire démographique"-nak nevezett diszciplínát, amellyel kapcsolatban megkülönböztetett 1800 előtti és utáni korszakot. Felfogása szerint demográfiai történelmet igazán 1801-től, az első francia népszámlálástól lehet írni, ettől fogva vannak folyamatos és homogén népesedési statisztikák. A korábbi statisztikák legfeljebb csak a történeti munka illusztrálására alkalmasak, viszont a 19–20. századiak alapján lehetőség nyílik a modern demográfiai jelenségek magyarázatára, ezek nélkülözhetetlenek a jelen megértéséhez. A 19–20. századot a demográfiai jelenségek terén egy egységnek tekintette, ezen belül kell és lehet kutatni, ezt a jelenben is élő folyamatot kell megvilágítani. Érdeklődése két fő kérdésre irányult: a francia termékenység hanyatlására, valamint a népesség térbeli eloszlására. A demográfiai történelemtől azt várta, hogy magyarázza az alacsony termékenység okait, és hogy segít meghatározni a demográfiai viselkedés alapján az ország "természetes régióit", amely kiindulópontja lehet egy ésszerűbb közigazgatási beosztásnak. Jól látszik, hogy a kérdésfeltevés, az érdeklődés, a célok és az ezekhez rendelt források hogyan jelölik ki a kutatandó korszakot: a jelen politikai döntéshozói számára is fontos problémákat vizsgál a 19–20. századi homogén statisztikai sorok segítségével, kutatásainak eredményeit integrálni akarja a politikai döntéselőkészítésbe, így

⁴⁷Pour une histoire de la population, *Population*, 1946. num. 1–2.

a 19. század előtti korszak már idegennek, a jelennel kevésbé összevethetőnek tűnik, forrásai megbízhatatlanabbak, következésképpen kutatása érdektelen a demográfiai történész számára. Nézeteire erős befolyást gyakorolt a francia geográfiai iskola,⁴⁸ célja volt, hogy a demográfiát elhelyezze a társadalomtudományok sorában, világosan kijelölje határvonalait a földrajz- és a történettudománnyal szemben. Statisztikai adatsorok kvantitatív elemzését végezte, de úgy vélte, hogy a demográfia nem csak ebből áll, a statisztikai adatok kvalitatív kontextualizáció nélkül nem értelmezhetőek.⁴⁹

Chevalier-val szemben alternatívát jelentett *Paul Vincent* és *Jean Bourgeois-Pichat* elmélete.⁵⁰ Ők is a régi népesedési statisztikákat használták forrásként, de úgy vélték, hogy a jelen demográfiai folyamatainak megértéséhez minél hosszabb adatsorokkal kell rendelkezniük, ezenkívül úgy gondolták, hogy a jelen felé mutató demográfiai változások kezdete nem 1800 körül volt, hanem az Ancien Régime utolsó évtizedeiben. Ezért szerintük megfelelő rektifikáció után a 18. század végi statisztikákat is használni kell, homogén sorozattá kell őket rendezni a 19. századiakkal együtt, hiszen minden kvantitatív forrás, bármikor és bárhogyan keletkezett is, ugyanahhoz a tudásanyaghoz tartozik, megfelelő kritikai módszerekkel összehasonlíthatóvá lehet tenni őket, így érhető el a kutatás igazi célja: hosszú statisztikai adatsorok elemzése révén a máig tartó demográfiai tendenciák és törvényszerűségek megismerése. *Chevalier*-hoz hasonlóan azonban érdeklődésüknek csak bizonyos korszakok feleltek meg, ezeket a forrásadottságok jelölték ki, az ezt megelőző időszak "prestatistikus", komoly elemzésre, a későbbi periódussal való összehasonlításra alkalmatlan. Ennek alapján három kutatható időszakot különítettek el: az 1851-es népszámlálástól a jelenig minden fontos adat rendelkezésre áll a demográfiai számításokhoz, 1806 és 1851 között elég sok adat van, de ezeket megfelelő kritika alá kell venni, és néha visszafelé becslésekkel kell kiegészíteni. 1806 előttről kevés adat maradt, de a lehetőségekhez mérten ezeket is figyelembe kell venni, és a kutatásokat nagyjából 1770-ig kell visszavezetni. Így végeztek becsléseket az Ancien Régime-végi népességszámot illetően, vagy az 1851-es korpíramis és az 1806-tól rendelkezésre álló életkorszerű népmozgalmi adatok felhasználásával így becsülték meg Franciaország kormegoszlását. Hosszú távú demográfiai tendenciákat akartak megismerni: a termékenység csökkenését, a népesség öregedését, amely megállapításuk szerint már a 19. század előtt elkezdődött.

Ugyanekkor a lyoni egyetemen a földrajztudós *André Allix* tanítványai, mindenekelőtt *Abel Châtelain* művelte a "démogéographie"-nak nevezett tu-

⁴⁸ L'école géographique française et la démographie, *Population*, 1947. num.2.

⁴⁹ *La formation de la population parisienne au XIX. siècle*, Paris, PUF, 1950.

⁵⁰ Vincent, Paul: French Demography in the Eighteenth Century, *Population Studies*, 1947. 1.

Bourgeois-Pichat, Jean: Évolution générale de la population française depuis le XVIII. siècle, *Population*, 1951. num. 6.

dományágot, amely a demográfiától tárgyában különbözött, mivel a migráció és a népsűrűség vizsgálatára korlátozódott, és a periodizáció és a források problematikája helyett inkább a tudományos választóvonalak kialakítására, valamint az adatok megjelenítésének technikájára összpontosított. *Châtelain* a statisztikai táblák helyett térképeken jelenítette meg az adatokat, a vasútvonalak és a népsűrűségi térképek egymásra helyezését vizsgálta – meglehetősen kevés visszhanggal – azt, hogy a vasutaknak milyen szerepük volt a népesség újraelosztásában.

Az ötvenes évek elejétől azonban új szereplők, új kérdésfelvetések, új modellek jelentkeztek, új intellektuális és intézményi tér nyílt a demográfiai kutatások számára. Az új problematikát már a negyvenes években körvonalazta *Jean Meuvret*, majd nyomában *Pierre Goubert*.⁵¹ Mindketten történészek, a demográfiai kutatásokat összekapcsolják a gazdaság- és társadalomtörténettel, más az általuk vizsgált kérdés, mint az említettekénél: elsősorban a halandóság, a "régi típusú" halandósági válságok, mások elméleti kereteik: *François Simiand* és *Ernest Labrousse* hosszú időtartamú ár- és bérsorozatok elemzésére épülő gazdaságtörténeti kutatásait követik, más periodizációt állítanak fel: *Meuvret*nél a statisztikai kor 1772-ig tart, mindketten kívül állnak az INED apparátusán. Az Ancien Régime gazdaságának és társadalmának kutatói (*Meuvret* a 18., *Goubert* a 17. század specialistája volt), ennek megfelelően az átmenet előtti demográfiai jelenségek érdeklik őket: a "démographie naturelle", a "fécondité naturelle", *Labrousse* módszere szerint a legfontosabb demográfiai jelenségeket (születések, halálozások, házasságkötések száma) hosszú időtartamon keresztül együtt kívánták vizsgálni az árakkal és a bérekkel, elsősorban a gabonaválságok és a halandóság kapcsolatát keresve. Ehhez viszont meg kellett keresniük a megfelelő forrásokat: az anyakönyveket. Tehát míg az INED-esek a statisztikus szemével értékelték a forrásokat, és ennek megfelelően választották ki a vizsgált korszakot, *Meuvret* és *Goubert* sajátos problematikájukhoz kerestek alternatív forrásokat. Kérdésfelvetésük 1953-tól kezdve, amikor az INED kutatója, *Louis Henry* szintén az anyakönyvek vizsgálatát ajánlotta némileg más módszerekkel,⁵² komoly vitákat váltott ki az INED demográfusai és az École Pratique des Hautes Études 6. szekciója (az École des Hautes Études elődje) és az Annales köré tömörülő történészek között a demográfia és a történettudomány elhatárolásáról. Addig a demográfusok és a történészek a saját útjukat járták, nem volt köztük párbeszéd, a demográfusok a népesedési törvényeket tanulmányozták, a jelen demográfiai gyökereit kutatták, a történészek a gazdaságtörténet problémáiból indultak ki. *Henry* viszont a történészek területére tévedt, és ezzel kirobbant a harc két tudomány, valamint intézmé-

⁵¹Meuvret, Jean : Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime, *Population*, 1946.

Goubert, Pierre: En Beauvaisis: problèmes démographiques du XVII. siècle, *Annales E.S.C.*, 1952.

⁵² Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux, *Population*, 1953.

nyek és személyek között. Álláspontja sok szempontból közel állt a történészekéhez: érdekelt a régebbi múlt (a 17–18. század), úgy vélte, hogy a régi demográfia tanulmányozása olyan információkat adhat, amelyeket a jelen népesség kutatása nem, mindegyik megfelelő forrásnak tartotta az anyakönyveket, róluk átfogó forráskritikai vitát javasolt. Érdeklődésének előterében a természetes, a születéskorlátozás előtti kor termékenységének vizsgálata állt, kiindulópontnak egy leíró demográfiai modell megalkotását ajánlotta: a régi népesség demográfiai viselkedésének biológiai meghatározottságait kívánta feltárni. Ugyanakkor neves történészek munkáit vette kritika alá: *Braudel*, *Ariès*, *Châtelain* és főleg *Goubert* módszereit bírálta, nézeteit szisztematikusan meg akarta határozni hozzájuk viszonyítva. Eközben teljesen új modellt alkotott, az anyakönyvek felhasználásában radikális újítást vezetett be. *Goubert*-ék az anyakönyveket olyan forrásnak tekintették, amely közvetlenül alkalmas különféle számítások elvégzésére, azokat anonim módon dolgozták fel, lényegében megszámozták a kereszteléseket, a házasságkötéseket, a temetéseket, ezekből görbével megjelenített statisztikai sorozatokat képeztek, amelyeket összevetettek pl.: a gabonaár-változás görbéjével. *Henry* szakított a labrousse-i hagyománnyal, a modern demográfiai fogalmakat akarta a múltbeli népességre kiszámolni, ez viszont az anyakönyvek újszerű feldolgozását igényelte. Ezért az anyakönyvek nominatív feldolgozását kezdeményezte, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a kvantitatív történetírásban, a társadalomtörténet-írás központi eleme ettől fogva a nominatív analízis lett. Programját az ötvenes években három fontos mű kiadásával támasztotta alá: a genfi polgárcsaládokról írt monográfiáját követte az azóta is nélkülözhetetlen kézikönyve az anyakönyvek feldolgozásáról és a családrekonstrukcióról, majd módszerét a gyakorlatban alkalmazta, a Crulai, normandiai község anyakönyveiből készített, családrekonstrukción alapuló műve több száz hasonló falumonográfiát inspirált.⁵³

A történészek *Goubert* vezetésével folytatták a vitát *Henry*val, míg az ötvenes évek második felében új helyzetet teremtett *René Baehrel* fellépése.⁵⁴ *Baehrel* *Braudel* pártfogoltja, aki az ötvenes évek végén az *Annales* szövivője volt népesedéstörténeti kérdésekben, egyszerre támadta *Goubert*-t és *Henry*-t. Kifogásolta (*Henry*hoz hasonlóan) *Goubert* demográfiai módszereit és történeti interpretációit, magyarázatait. *Henry*nak pedig egész koncepcióját kritika alá vette, szerinte a családrekonstrukcióra fordított óriási munka nem áll arányban

⁵³Henry, Louis: *Anciennes familles Genevoises. Étude démographique XVI–XX. siècles*, Paris, PUF, 1956.

Fleury, Michel— Henry, Louis: *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris, 1956.

Gautier, Etienne— Henry, Louis: *La population de Crulai. Paroisse normande*, Paris, PUF, 1958.

⁵⁴Baehrel, René: La mortalité sous l'Ancien Régime. Remarques inquiètes, *Annales E.S.C.* 1957. 12,1 p. 85-98.

a viszonylag csekély eredménnyel. *Henry* válaszként egy az egész országot reprezentáló mintavételre tett javaslatot, a kiválasztott parókiákon elvégzett családrekonstrukciók alapján kívánta feltárni az Ancien Régime demográfiai viszonyait.⁵⁵ *Baehrel* viszont a véletlenszerű mintakiválasztás helyett a tartományok geográfiai eltéréseinek figyelembe vételét ajánlotta a mintavételnél. Javaslatait egy regionális monográfiában mutatta be,⁵⁶ amelyben az anyakönyvek mellett feldolgozta az elérhető népesedési és gazdasági statisztikákat, érdeklődése a demográfiai viselkedés és a földrajzi, gazdasági viszonyok közötti összefüggésekre irányult. Nem egy parókia teljes mélységű, de korlátozott érvényű bemutatására törekedett, hanem egy nagyobb régióban megfigyelhető helyi sokféleség megragadására, összehasonlítására. Úgy vélte, hogy amit mélységben veszít, azt megnyerheti kiterjedésben, a nagyobb földrajzi tér vizsgálatával és a többféle forrás feldolgozásával. *Baehrel* is a francia földrajzi iskola hatása alatt állt, a történeti és földrajzi megközelítést akarta alkalmazni a demográfiai és gazdasági problémák elemzésénél.

Baehrel fellépésének kettős hatása lett. Az egyik: személyének marginalizálódása. *Henry*n kívül megtámadta *Goubert-en* keresztül a labrousse-i módszereket, szembekerült magával *Ernest Labrousse*-szal is, akivel szemben *Braudel* sem védhette meg. Ettől fogva nem foglalkoznak vele, nem idézik, a partvonalon kívülre került. A másik következmény: *Goubert*, akinek helyzete szintén ingatag volt, hiszen kompetenciáját a demográfusokon kívül egy történész is kétségbe vonta, fokról-fokra elfogadta az *Henry*-módszert. Ezzel *Henry* nézetei lényegében felülkerekedtek, elterjedtek, a történeti demográfia prioritásai és módszerei hosszú időre megszilárdultak, a történettudomány és a demográfia határvonalai stabilizálódtak.

Henry számára nem létezett statisztikai és prestatisztikai kor, csak olyan, amelyből vannak használható anyakönyvek, illetve olyan, amelyből nincsenek. Az anyakönyvek bevonása a kutatásokba addig mellőzött korok vizsgálatát tette lehetővé, a módszer pedig közös, a történészek és a demográfusok számára is elfogadható elemzési keretet adott az összes problémára. A kutatás határát kb. 1660-ig vitte vissza, és ezen az időhatáron belül lényegében minden ma is fontos demográfiai jelenséget vizsgálni tudott. Módszere nyomán az anyakönyvek adataiból, a 18–19. századi népszámlálások adataiból és a modern statisztikákból homogén, folyamatos statisztikai sorokat nyertek, amelyeket megkülönböztetés nélkül tudtak használni. Az *Henry*-módszer körüli egyetértés imponáló eredménnyel járt: több száz településszintű családrekonstrukciós vizsgálat el-

⁵⁵Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV, *Population*, 1958. num. 4. p. 663-686.

⁵⁶*Une croissance: la Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique*, Paris, EHESS, 1961. második kiadása: 1988.

végzése, majd ennek nyomán lehetővé vált – a 19. század óta először – egy nagy népesedéstörténeti szintézis megírása.⁵⁷

Őri Péter

Paul-André Rosental: Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria. (A "makro" felépítése a "mikro" segítségével: Fredrik Barth és a microstoria. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Textes rassemblés et présentés par Jacques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales - Gallimard - Le Seuil, Paris, 1996. 141–159.)

Mikrotörténelem, microstoria, "makro" és "mikro" viszonya, játék a léptékekkel, perspektívaváltás, mikroszintű vizsgálat, "approche multiscopique", többnézőpontú megközelítés, "kivételes normális": kulcsfogalmak az elmúlt évtized nyugati történetírásában. A kérdéskörrel egyre gyakrabban olvashatunk a magyar szakirodalomban is.⁵⁸ A Jacques Revel szerkesztette tanulmánykötet szintén ennek a problémának a körüljárására vállalkozott, összegyűjtve az Annales és az École des Hautes Études köré tömörülő fiatal kutatókat, akik a mikrotörténelmi megközelítés franciaországi úttörői közé tartoznak.

A kötetből kiválasztott tanulmány szerzője, Paul-André Rosental az École des Hautes Études tanára, az Annales-iskola legfiatalabb nemzedékének tagja, társadalomtörténész, aki a mikrotörténelem elméleti problémái mellett intenzíven foglalkozik a történeti demográfia jelenlegi útkeresésének kérdéseivel is.⁵⁹ Jelen írásában arra vállalkozik, hogy az olasz mikrotörténelem elméleti alapjait bemutassa, mégpedig elsősorban az arra nagy hatást gyakorló Fredrik Barth, norvég antropológus munkáin keresztül. Az elemzés célja a microstoria

⁵⁷*Histoire de la population française I–IV*. szerk.: Dupâquier, Jacques, Paris, PUF, 1988.

⁵⁸ Bódy Zsombor–Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténetírásban, *AETAS*, 1995. 4.sz. 131–141.

Lepetit, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *AETAS*, 1995. 4. sz. 142–157. (ford.: Czoch Gábor)

Az *AETAS* 1996. 4. számának recenziói (186–216. o.), valamint ugyanebben a számban a következő két tanulmány:

Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? 157–185. o.

Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása 217–237.o. (ford.: Sujtó László, eredetije: Micro-analyse et construction du social - szintén a *Jeux d'échelles* c. kötetben)

- Lepetit, Bernard: Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? *Valóság*, 1997. 2. sz. 11–18.

⁵⁹ Rosental, Paul-André: Treize ans de reflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945-1958) *Population*, 1996. n.6. 1211–1237.

jobb, pontosabb szituálása, majd ennek tükrében a francia mikrotörténelem meghatározása, az olasz kezdeményezésekhez képest egyediségének, különbözőségének a kimutatása. Választásunk azért esett a kötetnek erre a tanulmányára, mert rajta keresztül – szemléletes és *Giovanni Lévi* műve esetében világhírű példák segítségével – megismerkedhetünk a mikrotörténelem leglényegesebb kérdésfelvetéseivel, újszerű szemléletével, amelynek meghatározó szerepe van a társadalomtörténet-írás legalábbis egy igen jelentős részében, és amely nagy hatást gyakorol a korábbi évtizedek makroszintű vizsgálataiban hatalmas mennyiségű tudásanyagot felhalmozó, de jelenleg új lehetőségeket, utakat kereső történeti demográfiára is. A *Rosental* által bemutatott problémák, alapelvek és kutatási módszerek hasonlóképpen felfedezhetők, illetve alkalmazhatók a történeti demográfia tárgykörében is.

Rosental kiindulópontja – *Jacques Revel*hez és *Bernard Lepetit*hez hasonlóan – az, hogy a mikrotörténelmi megközelítés divatba jött, a kezdeményező olasz mikrotörténet a francia társadalomtörténetírás egy része számára állandó hivatkozási ponttá vált, számukra az elemzés léptékeivel való játék, az egymást követően többféle nézőpont alkalmazása (*approche multiscopique*) központi kérdés lett, és a megközelítési módoknak ez a megsokszorozódása igen termékenynek bizonyult. A mikroszintű vizsgálat, az elemzés léptékeinek változtatása gyakran módosította a már ismert tárgyakról való tudásunkat, a lépték megváltoztatásával – akárcsak a térképek esetében – nem egyszerűen ugyanazt a realitást látjuk más részletességgel, hanem más képet kapunk, ugyanannak a jelenségnek más részletei tűnnek fel előttünk.⁶⁰ További fontos megállapításai még, hogy eszerint a történész által előállított tudás mindig a léptékválasztáshoz viszonyul, a mikroszkopikus léptékválasztás egy sokkal általánosabb elméleti modell egyedi eseteit mutatja, az így előállított tudás nemcsak új, hanem egyben korlátozott jellegű is, de a cél az elemzés során általános érvényű konklúziók levonása. A léptékváltásból fakadó diszkontinuitás viszont lehetetlenné teszi a hagyományos lineáris elbeszélőmódot.

Ugyanakkor igen fontos leszögezni, hogy *Rosental* is osztja *Bernard Lepetit* és *Jacques Revel* véleményét, miszerint a mikro-társadalmi szint és a mikrovizsgálatok iránti érdeklődés nem e megközelítési mód elsődlegességéből, fontosabb mivoltából ered, hanem inkább abból a tényből, hogy a társadalomtörténet-írás eddig elhanyagolta ezeket. Nézetei szerint a makroszintű megközelítésnek is van létjogosultsága, legfeljebb az a valóság egy másfajta magyarázatát adja, egyik lehetséges perspektíva sem kiváltságos, de a történésznek tudatában kell lennie annak, hogy megállapításai különböző szinteken érvényesek a megközelítés választott módjának megfelelően. *Revel* szerint az olasz mikrotörténelem franciaországi recepciója a társadalomtörténet tárgyának

⁶⁰ Minderről Julio Cortazar ill., Antonioni "Nagyítása" kapcsán J. Revel i.m. 237.o., illetve B. Lepetit, *AETAS*, 1995. i.m.

megkonstruálására irányuló kérdésvetésként jelentkezett⁶¹, és a francia társadalomtörténészek a makro- és mikroszintű megközelítést elméletileg egyenrangúnak tekintik, számukra a lényeg az elemzési szintek változtatása, a léptékekkel való játék, amely igen finoman kimunkált modell létrehozását teszi lehetővé. A makrotörténeti elemzések eredményeit a mikrotörténeti vizsgálatok kontrollálhatják, a mikroszintű vizsgálatok eredményeit pedig makroszintű, egyetemes érvényű konklúziókkal kellene összegezni.

Az eddig vázlatosan ismertetett "approche multiscopique" és az inspirációt nyújtó olasz "microstoria" között azonban *Rosental* véleménye szerint inkább csak formai hasonlóság van. A microstoria egyértelműen és kizárólagosan a mikroszkopikus megközelítést preferálja, számára az elemzés léptéke nem olyan eszköz, amellyel játszani lehet. Fő célja az oksági láncolatok újraalkotása az egyes résztvevők egyéni döntéseitől, választásaitól kezdve, hiszen ebben a nézetrendszerben ezek az egyéni döntések alkotják a megfigyelendő társadalmi formákat. Így minden jelenséget mikroszinten kell vizsgálni, hiszen a hatékony oksági folyamatok ezen a szinten működnek.

A kétfajta felfogás közötti különbség nyilvánvaló, *Rosental* tanulmányában elsősorban arra törekszik, hogy az olasz mikrotörténelem elméleti alapvonalait feltárva pontosítsa ezt a lényegi divergenciát a franciaországi *approche multiscopique* és a microstoria között. Mindehhez elsősorban *Fredrik Barth*, norvég antropológus egy írásának az elemzését használja fel, mivel *Barth* (aki Ázsia, Afrika és Észak-Norvégia számos pontján végzett terepmunkát)⁶² a társadalmi elemzés sajátos teóriáját kimunkálva igen komoly hatást gyakorolt a microstoriára. A microstoria egyik alapművének (*Giovanni Lévi: L'eredita immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985.* - A nem anyagi örökség. Egy ördögűző karrierje a 17. századi Piemontban, franciául: *Le pouvoir au village, Paris, 1989.*) a kulcsfogalmait is *Barth* elemzésén keresztül látja *Rosental* a legjobban értelmezhetőnek (pl.: korlátozott racionalitás, bizonytalanság, a normarendszerek inkoherenciája, a lehetséges dolgok tere, nem determinista kauzalitás, a társadalmi formák folytonossága, a kivételes normális). Szerzőnk *Barth* egy esettanulmányát elemzi, ebből bontja ki a társadalmi elemzésről alkotott elméletét: egy norvég falusi közösség hajói hogyan indulnak halászni, azaz hogyan oszlanak szét a tengeren, hogy halásszanak?⁶³

Barth megfigyelése szerint a halászhajók többsége együtt marad a halászat során, míg egy kisebb csoportjuk egyenként, elszigetelten indul a zsákmány után. A kérdés az, hogy hogyan lehet magyarázni azonos körülmények között

⁶¹ Revel i.m. 217.o.

⁶² Legismertebb művei: *Ethnic Groups and Boundaries*, London, 1969. és a *Rosental* által elsősorban alapul vett *Process and Form in Social Life*, London, 1981.

magyarul: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében, *Régió, Kisebbségi Szemle*, 1996. 1. sz. 3–25.

⁶³ Models of Social Organization I., in *Process and Form in Social Life*, 32–47.

két ennyire eltérő magatartásformát. A problémát még az is bonyolítja, hogy a többségi attitűd nem eredményesebb, egy hajó nagyobb hatékonysággal kutathatja fel a heringrajokat, és értékesebb zsákmányt ejtethet egyedül. A szokásos makrotársadalmi megközelítés itt nyilvánvalóan csődöt mond, az a strukturális magyarázat, amely olyan normatív vagy kulturális rendszerrel számol, amely az illető közösség minden tagjára egyaránt érvényes, nem képes választ adni a kérdésre, és a funkcionalista magyarázat sem hozhat megoldást, hiszen nem a többségi viselkedési mód a hatékonyabb.

Rosental ebben a kettős felismerésben látja *Barth* és egyben az olasz microstoria kiindulópontját: a strukturális és funkcionalista megközelítés nem tudja vagy nem akarja figyelembe venni azt az alapvető különbséget, amely a makro- és mikroszint között húzódik, az egyének számára a makrotársadalmi szinten jelentkező problémák mikrovilágukban másként jelennek meg, a cselekvési lehetőségek együttesét nem egyszerűen a makrotársadalmi hatások jelölik ki számukra. *Barth* három alapelvet fogalmaz meg ezzel kapcsolatban:

1. A makrostrukturális felfogás szerint az emberek egységes, koherens, normák által vezérelt világban élnek, amelyek közvetlenül befolyásolják mikroszintű döntéseiket is. Így a többségi viselkedés felfedi a társadalmi szervezet lényegi vonásait, az elemzés erre koncentrált, ennek alapján igyekezik általános érvényű modellt készíteni a társadalmi viszonyokról. *Barth* ezzel szemben azt állítja, hogy a társadalmi világ nem teljesen egységes, az egyén viselkedését nem lehet mechanikusan levezetni valamely normának való engedelmeskedésből. Amit a történész vagy az antropológus megfigyel, az nem a szokások érvényesülése, hanem az egyes emberek egyedi viselkedésének esetei, amelyek többé-kevésbé eltérnek vagy eltérhetnek a normáktól.

2. A társadalmi formák homogenitása helyett a hangsúly azok heterogenitására kerül. A társadalmi viselkedés nem a normák rendszerének való mechanikus engedelmisség, hanem a társadalmat alkotó egyének viselkedésének összessége, márpedig minden egyén egy bizonyos, egyedi helyzetben cselekszik, amelyet a rendelkezésére álló anyagi, kognitív és kulturális források, eszközök összessége határoz meg, ezek jelölik ki a lehetséges cselekvések terét, amely soha nem lesz teljesen azonos a közösség minden tagja számára.

3. Végül teret kap a cselekvő egyének közötti interakció, amely teljessé teszi annak a szituációnak a megrajzolását, amelyben a résztvevők döntéseiket hozzák, az elemzés középpontjában éppen ennek a döntéshozási folyamatnak a vizsgálata áll. *Barth* elsősorban azokra a szituációkra összpontosít, ahol a versengés, a vetélkedés dominál, ezeknek különösen, de általában véve is minden társadalmi cselekvésnek a bizonytalanság a fő vonása, eredményük más szereplők párhuzamos akcióitól vagy reakcióitól függ. A bizonytalanság az a tényező, amellyel a cselekvő egyénnek állandóan számolnia kell, nem várhatja azt, hogy a normák rendszere cselekedeteinek hatását biztosan kiszámíthatóvá teszi. A

cselekvés során nemcsak a tudás és az értékek kényszerei, hanem az együttműködés és a versengés szempontjai is érvényesülnek.

Ez a három szempont – a normák rendszere nem határozza meg mechanikusan az egyének viselkedését, illetve hogy annak megértéséhez fel kell tárni azt a teljes anyagi és szellemi eszközrendszert, amellyel a cselekvő rendelkezik, valamint bele kell őt helyezni az emberi kapcsolatoknak abba a hálójába, amelyben az akció megvalósul – megvilágítja a mikroszintű elemzés előnyeit. Ahelyett, hogy a priori létezőként elfogadott, vagy a megfigyelt többségi viselkedésből levezetett normákkal, szabályokkal magyarázná az egyének cselekedeteit, megrajzolja azokat a valós, a résztvevők számára nem teljesen azonos szituációkat, amelyben a döntések születnek, feltárja a mikroszinten valóban működő oksági kapcsolatokat. *Barth* megközelítésében a társadalmi viselkedés nem a normák együttesének megjelenési formája, ahol a többségi viselkedés kirajzolja a normákat, ahol azonos okok feltétlenül azonos következményekkel járnak. Nála a normák rendszere nem koherens, hatásai nem automatikusak, az egyén viselkedése nem több mint az az egyedi válasz, amelyet egy adott helyzetre ad. Így két formálisan azonos viselkedés fakadhat különböző körülményekből is (jó példája lehet ennek a kivándorlás, igen különböző gazdasági, társadalmi helyzetben lévő emberek választhatják igen különböző okokból ugyanazt a megoldást), és ugyanígy két formálisan különböző viselkedés fakadhat azonos körülményekből is (például ugyanannak a norvég halászközösségnek a tagjai, akik különböző stratégiát választanak a halászathoz).

Rosental megállapítása szerint *Barth* ezeket az alapelveket a terepmunka tapasztalataiból szűrte le, ehhez rendelte kutatási programját és elemzési eszközeit. Ugyanakkor elmélete kialakításához több modellt használt, köztük a társadalomtudományokon kívülit is. Mindenekelőtt a *Neumann János* megalapozta játékelméletről van szó, amelynek kapcsolódási pontjait *Barth* elméletéhez *Rosental* a következőkben látja:

- A társadalom aktív és racionális egyénekből áll, akik
- önálló döntéseket hoznak.
- A döntéshozás közben rájuk nehezedő kényszereket, korlátokat mindig mikroszkopikus szinten lehet és kell megvilágítani, értelmezni.
- Az interindividuális szinten jelentkező bizonytalanság nem összeegyeztethetetlen az aggregált szinten mutatkozó viselkedési szabályszerűségekkel, azaz az egyéni döntések egy bizonyos mozgástérben alakulnak ki, az egyéni viselkedés soha sem teljesen determinált, következményei pedig előre nem pontosan láthatóak. Aggregált szinten viszont, más perspektívából vizsgálva, az egyéni döntések összegződnek, a többségi viselkedés együttes előfordulása más tényezőkkel bizonyos szabályszerűséget mutat, oksági kapcsolatnak tűnik, következményei pedig előre modellezhetőek.⁶⁴ Az elemzés léptékének megvál-

⁶⁴ Vö.: " Minden ember önmagáért él, megvan a szabad akarata, hogy elérje személyes céljait; érzi egész lényével, hogy most végrehajthatja-e vagy nem hajthatja végre ezt vagy azt a cselekedetet; de ha

toztatása tehát ugyanannak a realitásnak más képét mutatja. Valamely demográfiai viselkedés például makroperspektívából vizsgálva valamely makroszintű oksági láncolatba illeszkedik, a domináns, többségi viselkedés olyan normarendszerré áll össze, amely szabályszerű hatást gyakorol a közösség tagjaira, mögötte pedig okként az adott időben és térben kimutatható makrogazdasági, társadalmi stb. jelenségek tűnnek fel, és ennek a magyarázatnak az érvénye ezen a makrotársadalmi szinten valóban létezik. Mikroszinten az egyéni döntéseket vizsgálva azonban kitűnik, hogy egyrészt néhányan mindig a normától eltérően, "abnormálisan", azaz más racionalitás alapján cselekszenek, másrészt a normakövető cselekedetek mögött is állhatnak egyedi, sajátos okok, szempontok. Ezen az elemzési szinten a makrojelenségek magyarázó ereje nagyrészt elvész, az egyén a társadalom determinált eleméből cselekvő, a lehetőségek nem korlátlan, de mégis szélesebb skálájából választó szereplőjévé lép elő.

Az ily módon aktív cselekvővé tett egyén a játékelmélet elveinek megfelelően egy adott szituációban a rendelkezésére álló anyagi és szellemi forrásoknak, eszközöknek megfelelően, a környezete által megtestesített korlátok között választ a lehetőségek tárházából, választása közben mindig rendelkezik több-kevesebb mozgástérrel, cselekedetének kimenetele pedig függ annak benne kialakuló anticipációjától, valamint a vele együttműködő és vetélkedő egyéb szereplők párhuzamos akcióitól és reakcióitól. Igen fontos hangsúlyozni, hogy *Barth* és nyomában *Rosental* is, miközben elutasítják az egyének teljes determináltságát, nem állítják, hogy a társadalmi szereplők teljesen szabadon cselekednének. (Érdekes volna *Barth* elméletét összevetni *Tolsztoj* történetfelfogásával, aki szintén gyakorolt hatást a mikrotörténészekre. A determinizmussal kapcsolatban ő is hasonló elveket vall, miszerint minden emberi cselekvés bizonyos mértékben szabad, bizonyos mértékben determinált, de képtelenségnek tartja, hogy csak az egyik, vagy csak a másik jellemvonás érvényesüljön. Szerinte egy emberi cselekvést minél inkább kiragadunk térből, időből, környezetéből, annál szabadabbnak tűnik számunkra, és minél több információval rendelkezünk róla, annál inkább determinálnak fog látszani.⁶⁵ Hasonlóképpen ideillik az a felfogása is, amely szerint minden történelmi jelenséget csak részben determinált egyéni cselekedetek összességének tekint.) Az egyén mozgástere bizonyos fokig mindig korlátozott, a cselekvő számára mindig véges számú nyitott lehetőség áll rendelkezésre. Ráadásul nemcsak a mozgástér korlátozott, hanem a cselekvő egyén felismerőképessége, döntéshozásának hatékonysága is. A szereplők sokszor nem érzékelik, vagy rosszul mérik fel a lehetőségeket, esetleg egyszerűen nem élnek azokkal. Mindazonáltal minden eleve bizonytalan szituációban optimális megoldásokat keresnek, minden helyzetben megfo-

végrehajtotta, a cselekedet, amelyet egy bizonyos időpontban végrehajt, visszavonhatatlanná, a történelem részévé válik, és akkor már nem akaratszabadság, hanem eleve elrendelés ütközik ki rajta." (Lev Tolsztoj: *Háború és béke*, Harmadik könyv, Első rész, Makai Imre fordítása)

⁶⁵ Lev Tolsztoj: *Háború és béke*, Epilógus, Második rész, 9–11. fejelet.

galmaznak maguk számára nyereségeket és veszteségeket, ezek jelölik ki azoknak az értékeknek a tartalmát, melyek a cselekedeteiket irányítják.

Az értékek (valeurs) kulcsfogalom *Barth* rendszerében. Mintegy ezek alkotják azokat a paramétereket, ami alapján a játékelméletből levont stratégiai szabályok működnek, *Rosental* megfogalmazása szerint erre építi a mikroszkopikus és a makroszkopikus lépték közötti viszonyt, ezek teszik lehetővé "az átmenetet az elvont, univerzális, racionális emberi létezésről a konkrét, különös és kontingens formák felé, amelyek a végtelenségig változnak a kutató álláspontja, nézőpontja, terepuma szerint".⁶⁶ Az értékek fogalma szorosan kapcsolódik a cselekvéshez, az akciók és az értékek, amelyek ezeket motiválják, ugyanannak az együttesnek a különböző oldalai, így kölcsönösen feltárják egymást a kutatónak. *Barth* "valeurs"-fogalma ebben különbözik a makrostrukturális elemzések "normáitól", ezek az értékek valóságos cselekedetekhez kapcsolódnak, a kutató számára minden egyes egyedi akció megfigyelése során körvonalazódnak, makroszinten ezek összegződése alkotja a normák együttesét. A kiindulópont tehát a konkrét, egyedi cselekvés, annak minden formája, így a kisebbségi viselkedés is, nem pedig valamely előzetesen létrehozott elméleti konstrukció. "Az ítéletek, amelyeket az emberek a dolgokhoz és cselekedetekhez fűznek, empirikus tények, nem a kutató konstrukciói, hanem a cselekvők nézőpontjai."⁶⁷

Mindezekre az alapelvekre épül a *Barth* által alkalmazott kutatási eljárás, melynek elemei a következők:

- A vizsgált népesség minden egyes tagjának a szóban forgó jelenséggel kapcsolatos döntéseinek, választásainak számbavétele;
- Ezeknek a cselekedeteknek azokra az egyedi konfigurációkra való vonatkoztatása, amelyekben azok létrejöttek, azaz a döntéshelyzetben fennálló egyéni élethelyzetek rekonstruálása, a cselekvő egyének elhelyezése a döntéskor rendelkezésükre álló anyagi és szellemi erőforrások, valamint interperszonális kapcsolatok hálójában, meghatározva ezzel a cselekvők lehetőségeit és korlátait;
- Az első két lépés alapján meg lehet határozni azokat az értékeket, amelyeket a cselekvők döntéseiknél figyelembe vesznek;
- Így kaphatnak pontos tartalmat a játékelméletből kölcsönzött elvont stratégiai szabályok;
- Ezután valósulhat meg a kutató fő célkitűzése, a vizsgált empirikus szituációk oksági kapcsolatainak feltárása, a társadalomban valóban létező folyamatok azonosítása.

Rosental mindeme módszertani alapelvek tisztázása után, mintegy bizonyításképpen, visszakanyarodik *Barth* speciális problémájához, a norvég halászok viselkedéséhez. A tanulmány tárgya a megfigyelt viselkedési különbség elem-

⁶⁶ Rosental i.m. 148. o.

⁶⁷Idézi: Rosental i.m. 149. o.

zése volt, annak a folyamatnak a megmagyarázása, amely előhívta a megfigyelt formát. Az elemzés során *Barth* a megfigyelt változók teljességét figyelembe vette, nézőpontjából a statisztikailag kisebbségi viselkedésnek ugyanaz volt a státusa, mint a többségének. Az ismertetett alapelveknek megfelelően először bemutatta a halászat "ökológiai" elemeit, a környezeti és a technikai feltételeit, amelyek kimenetelét rendkívül bizonytalanná tették. A fő tényező éppen ez a bizonytalanság, a halrajok felderítésére nem állt rendelkezésre megfelelő technika, a kockázat és a várható nyereség nem állt arányban egymással. A zsákmány lehetett értékes vagy épp semmi, de a legnagyobb veszteség, a halászháló esetleges elvesztése, nagyobb volt, mint a várható legnagyobb zsákmány értéke. A halászat helyének és módjának megválasztásában a fő felelősség a kapitányé volt, a zsákmányból övé a legnagyobb rész, de a kudarc következményeit is neki kellett viselnie. Döntését a külső környezet (pl.: időjárás), a rendelkezésére álló eszközök (hajó, halászfelszerelés) figyelembevételével hozta, de ezenkívül igen fontos volt a legénységgel való viszonya, a köztük lévő bizalom foka is. Az igen nehéz és veszélyes munka során szoros egymásrautaltság állt fenn közöttük, a legénység csak a kapitány irányításával tudott hajózni és halászni, a kapitány viszont rászorult támogatásukra, bizalmukat csak rátermettségének állandó bizonyításával tudta elnyerni. A kapitány mindezeket a körülményeket megfontolva hozta döntését hajója útvonaláról, a halászat stratégiájáról. Ezeket a döntéseket és hátterüket megvizsgálva körvonalazódnak előttünk azok az értékek, amelyek alapján a kapitányok cselekszenek, azok a viselkedési szabályok, amelyek egy-egy flottilla térbeli elhelyezkedését meghatározzák. Ha egyedül hajóznak, az esetleges siker sokkal nagyobb lehet, de ehhez minőségi legénység kellett, töretlen bizalom a kapitányban, amit csak korábbi sikerekkel lehetett elnyerni. A kapitány korábbi sikerei garantálják a válogatott legénységet, ami nagyobb szabadságot ad számára a hajó útvonalának megválasztásában, ez viszont növeli a bőséges zsákmány esélyét. De egy hajó esetleges balsikerét is sokkal súlyosabban ítélték meg, mint egy egész flottilláét, ahol a felelősség megoszlott a kapitányok között. Ezért csak a legtöbbre értékelt, következképp a legjobb legénységgel és a legtöbb önbizalommal rendelkező kapitányok hajózhattak egyedül, a többség a felelősség megosztását, a kisebb kockázatot választotta a rendkívül bizonytalan kimenetelű akció során.

A *Barth* által elemzett speciális eset egyrészt jól illusztrálja kutatási eljárását (egyedi döntések vizsgálata, a döntések körülményeinek minél teljesebb megrajzolása, a választásokban megnyilvánuló, az azokhoz fűzött ítéletekben rejlő értékek feltárása, a valós, mikroszinten megragadható oksági láncolatok rekonstruálása), másrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy ezen az elemzési szinten a statisztikailag kisebbségi viselkedésnek éppolyan érvénye, magyarázó ereje van, mint a többségének, az egyik éppannyira jellemző a rendszer működésére nézve, mint a másik. Világos továbbá az is, hogy a szereplők aktív, választási lehetőséggel rendelkező részesei az eseményeknek, akik döntéseiket adott, de

kisebb-nagyobb mértékben csak rájuk jellemző, egyedi körülmények, korlátok figyelembe vételével hozzák, ám ezen belül mindig rendelkeznek valamennyi mozgástérrel. Szokások, normák, külső körülmények, korlátok, kényszerek soha nem jelentenek teljes meghatározottságot. (Minél inkább megismerjük egy cselekedet kísérő körülményeit, háttérét, annál inkább determinálnak tűnik a cselekvő, de százszázalékos determináltság nem létezhet, mondja *Tolsztoj*. Akár a görög tragédiában, tehetnénk hozzá, ahol az ember tudtán, akaratán kívül kerül döntési helyzetekbe, de ezekben neki kell választania.) A lehetőségek adottak, de a választás valóságos, teljes bizonyossággal előre éppen úgy "megjósolhatatlan", mint ahogy eredményét, kimenetelét sem lehet pontosan előre megmondani.

Rosental Barth alapelveinek bemutatása után további példákat hoz, hogy bemutassa a microstoria kapcsolódási pontjait. Az egyik *Giovanni Lévi* már említett műve, amelyben a szerző egy 17. századi piemontei falu belső erőviszonyait, a külső hatalommal folytatott állandó küzdelmet, a közösség tagjai által kialakított stratégiákat vizsgálta. Három családot választott ki az elemzés céljára, nem reprezentativitásuk miatt, hanem *Barthoz* hasonlóan azért, mert ezek története is felveti a történész számára megválaszolendő kérdéseket. Nem tipikus szituációkat akar vizsgálni, rekonstruálni, hanem egy modell lehetséges alkotóelemeit, a formák sokféleségét, hogy az oksági viszonyokat tisztázhassa. Célja, hogy "*a megfigyelések sokféleségét visszavezesse azoknak a mechanizmusoknak a koncentrált sorozatára, amelyek a megfigyelt jelenségeket létrehozták.*"⁶⁸ A módszer az intenzív megfigyelés volt, a cselekvési, döntési helyzetek minél teljesebb rekonstruálása végett. Ő is egyenlő figyelmet fordít mintájának minden elemére, minden viselkedési formának eleve ugyanolyan logikai súlya van, bármekkora legyen is előfordulásának gyakorisága. *Barthot* követve elutasítja a viselkedések mechanikus magyarázatát, az emberek a priori kategorizálását, azaz nézőpontja szerint a családszerkezet tipológia elfogadása lehetlenné teszi a kutató számára, hogy azokat a mechanizmusokat elkülönítse, amelyek a családok életének alakulását meghatározták. A tipologikus megközelítéssel ellentétben a különböző családformák egymáshoz viszonyítva, ugyanannak a folyamatnak az eredményeképpen jelennek meg, nincsenek a priori kategóriákba zárva, lényegében ugyanabban a helyzetben megfogalmazott különböző életstratégiákat tükröznek. Modelljének lényegi eleme, *Barthoz* hasonlóan, a bizonytalanság, hiszen nem fogadja el az eleve létező, minden szereplőre egyenlő mértékben ható normák létezését, elutasít egyfajta mechanikus kauzalitást. A megoldás a barthi logika szerint a megfigyelt formák összessége mögött meghúzódó generatív folyamatok feltárása.

Lévi okfejtése során nyer értelmet az "exceptionnel normal" fogalma. A "kivételes normális" mintegy a mikrotörténezszer válasza az általuk vizsgált esetek

⁶⁸Rosental i.m. 152. o.

reprezentativitásával kapcsolatos kérdésekre. A különös, kivételes, egyedi esetek, viselkedési formák, még az extrémítások is a lehetséges tartományának részét képezik, kijelölhetik a lehetséges határait, segíthetnek fogalmat alkotni a tanulmányozott formák elképzelhető változatairól. Ráadásul *Barth* és *Lévi* a mikroszinten működő oksági folyamatok feltárásával a társadalmi változás mechanizmusát kívánják megragadni, és ebben a statisztikailag kisebbségi formáknak kiemelt jelentőségük lehet.

Szintén *Fredrik Barth* és a mikrotörténet összehasonlítását szolgálja *Maurizio Gribaudi* művének a bemutatása.⁶⁹ Az alapkérdés nála az, hogy egy torinói munkáskerület lakói a XX. század első negyedében hogyan válnak néhány év leforgása alatt a kommunista párt szavazóiból a fasiszta párt híveivé. *Gribaudi* is *Barth* elemzési módszerét használja a generatív mechanizmusok feltárása és az oksági láncolatok felépítése során. Lényegében két egymást követő műveletet kombinál: egyrészt felépíti mintája minden tagjának genealógiai és biográfiai pályáját, behelyezi őket abba a hatástérbe, amelyben cselekednek, amely mindegyiküknek ad egy specifikus világszemléletet, a társadalmi cselekvés alapelveit, másrészt ennek alapján magyarázza, hogy miért viselkednek egy generáción belül különböző módon, a közben részben szintén változó környezet kínálta lehetőségek között. Eljárásának előnye az, hogy a hagyományos megközelítési módokkal szemben, amelyekben a munkások differenciálatlan tömegként jelennek meg, itt individualizálódnak, kirajzolódnak azok az egyéni vagy családi életstratégiák, amelyeket az ipari központba költöző népesség kialakított. Munkájának másik jellegzetessége, hogy az oksági folyamatok vizsgálata átformálta a megfigyelés, értelmezés kiinduló kategóriáit, és új összefüggéseket hozott elő. Az elemzés során derült ki, hogy a feltételezett egységes munkáskultúra, munkásviselkedés helyett a munkáslétnek különböző módzatai vannak, az anyagi és szellemi erőforrások társadalmi szétosztásában, csakúgy mint *Barth* kapitányai esetében, erős heterogenitás figyelhető meg, amely aztán a viselkedési különbségekben nyilvánul meg.

Rosental Gribaudi művének elemzésével is *Barth* és a microstoria közötti lényeges párhuzamokra mutat rá. A figyelem mindkét esetben a társadalmi változásra irányul, amely a makrostrukturális megközelítés túlságosan statikus jellegével szembeni elégedetlenségből fakad, de a társadalmi átalakulások magyarázatában nem absztrakt lineáris sémákat használnak, hanem a változás konkrét mechanizmusait vizsgálják. *Rosental* mindannyiuknál lényegi vonásnak látja, hogy számukra a társadalmi világ nem homogén, nem koherens, sőt épp fordítva: úgy tűnik, mintha az értékek skálája sohasem lenne teljesen integrált. Ez a vonás pedig minden társadalmi rendszernek folyamatos és dinamikus dimenziót ad. Egy társadalom tagjai különböző anyagi és mentális bázissal rendelkeznek, ennél fogva a közösségben elfoglalt pozíciójuk, egy adott helyzetben dön-

⁶⁹Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle*, Paris, EHESS, 1987.

téseik, az ezzel kapcsolatban megfogalmazott értékek sokfélék. A rendszer elemeinek változása, pl. egy új technika adaptálása, új kihívásokat jelent, új döntéskényszerek jelennek meg, az egyének helyzetük különbözőségénél fogva különbözőképpen reagálnak az újonnan jelentkező kockázatokra, bizonytalanságokra. A többség általában hajlamos a visszautasításra, a minimális kockázatvállalás híve, (mint *Barth* halászáinak többsége), de ha a közösség hangadó tagjai elfogadják az újat, és ha ez elfogadható hasznot hoz, akkor döntésük jó eséllyel intézményesül. Ez viszont az értékek újrafogalmazásához vezet: "*A kódok, az értékek és a tudati tényezők, ismeretek nemcsak premisszákat és előzetes korlátokat állítanak fel az egyedi cselekedetekhez, ezek a cselekedetek egyre növekvően verődnek vissza ezekről a kódokról, értékekről, tudati tényezőkről, ismeretekről, és így befolyásolhatják, módosíthatják tulajdon előfeltételeiket.*"⁷⁰

Rosental itt érkezik el *Barth* és a microstoria alapelveinek összefoglalásához. A vizsgált szerzők valamennyien a mikroszkopikus dimenzióban látják a társadalmi változások forrását, és különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak a sokféleségnek. Minden társadalomban lényegi vonás nézetük szerint:

- az értékek különbözősége,
- az egyéni helyzetek, pozíciók különbözősége,
- a cselekvőknél a bizonytalanság tudata, amely cselekedeteik következményeire nehezedik.

Így a társadalmi élet különbözőségekből áll, amely a változás lehetőségét kínálja, lehetővé teszi kezdetben kevéssé elterjedt újítások generalizálódását, intézményesülését. Ez az a mechanizmus, amelyen át az út vezet a mikroszkopikus szintről a makroszkopikusba, a makro ezen a módon épül fel a mikroból.

Rosental véleménye szerint *Barth* megközelítésmódja szoros kapcsolatban áll a darwinizmussal, hiszen a vizsgált népességen belül minden egyes egyed individualizálására törekszik, a hangsúlyt a sokféleségre helyezi, állandóan figyelembe veszi a rendszer minden elemét, és elméletének lényegi vonása, hogy egy mikroszkopikus variáció a makroszinten is jelentkező változásokat indíthat el. Ugyanakkor másik lényeges meglátása *Barth* pozíciójának popperianus voltára utal. *Barth* és az olasz mikrotörténészek a generatív modell megalkotása után annak szilárdságáról próbálnak meggyőződni. *Barth* elsősorban a falszifikáció lehetőségéről, míg a mikrotörténészek inkább validációról, az érvényesség beigazolásáról beszélnek. Nyilvánvaló, hogy a makrostrukturális megközelítésnél alkalmazott kvantitatív módszerek itt nem alkalmazhatóak. A klasszikus statisztika hagyományosan felhasznált módszerei negligálják a kisebbségi viselkedést, és így megfelelőek a makrostrukturális megközelítés számára, amely a társadalmi rendszerek koherenciájára teszi a hangsúlyt, a statisztika lényegében ezt reprezentálja a tipikus, többségi esetekkel. A megközelítés

⁷⁰ *Barth* i.m., idézi *Rosental* i.m. 156. o.

és az alkalmazott módszerek tehát jól illeszkednek egymáshoz mind a leírás, mind a magyarázat, mind pedig a validáció szintjén. A *Rosental* által "processzuálisnak" nevezett barthi megközelítés esetében efféle illeszkedésről nem beszélhetünk, itt lényegi követelmény, hogy a modális, a leggyakoribb forma mellett az egyedi, a ritka eset is jelentőséggel bírjon. Viszont ha sikerül olyan mutatókat konstruálni, amelyek a mikroszkopikus megfigyelés által gyűjtött tényekhez illeszkednek, akkor a statisztika megőrizheti szerepét a processzuális megközelítés eredményeinek beigazolásában. Ez igen lényeges az elemzés végső célja, az általános érvényű konklúziók megfogalmazásának lehetősége szempontjából, hiszen ennek az eljárásnak a segítségével léphetünk át az esetek korlátozott számára alapozott kvalitatív megfigyelésből a kvantitatív módszerekkel is igazolt általánosítások szintjére.

Rosental legfontosabb konklúziói a következők: *Barth* kutatási elveinek és módszereinek a bemutatása fontos a microstoria jellemvonásainak és céljainak feltárásában; ennek segítségével pontosabban megfogalmazhatjuk a különbséget az olasz mikrotörténet és a francia "approche multiscopique" között; közöttük a lényegi különbség abban rejlik, hogy az olasz mikrotörténészek – francia kollégáik többségével ellentétben – a mikroszintű elemzésben nemcsak egy lehetséges módszert látnak, hanem a valóságos társadalmi folyamatok megismerésének legcélravezetőbb módját; a microstoria pozitivista terven alapul, amennyiben hisz az oksági láncolatok rekonstruálásának lehetőségében, tevékenységének középpontjába ezt állítja, másrészt viszont neopositivista álláspont, mivel a történész vizsgálódásainak tárgyában elmozdulás tapasztalható, nem az foglalkoztatja elsősorban, hogy mi történt, hanem hogy mi idézi elő azt, ami történt vagy történhetett volna.

Végül néhány megjegyzés. A mikrotörténet eredményei vagy a *Rosental* által elemzett alapelvek, kutatói módszerek valóban meggyőzőek. Másrészt a mikroszintű vizsgálat lehetősége jórészt a forrásadottságokon múlik. Nem véletlen, hogy a magyarországinál sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Európában is a mikrovizsgálatok lényegében a kora-újkorral kezdődnek. Ez elsősorban az alkalmas források meglétének, másodsorban talán annak a ténynek köszönhető, hogy azok a nagy makrotársadalmi vizsgálatok is erről a korszakról születtek, amelyekkel szemben a mikrotörténelem megfogalmazta alapelveit. Meggyőződésünk, hogy megfelelő források birtokában – amelyek felkutatása, hasznosítása nálunk is igen fontos lenne – a *Rosental* által bemutatott mikroszintű megközelítés a társadalomtörténet-írás és a történeti demográfia számos területén – így a családtörténet művelésében, a termékenység, a születésszabályozás kutatása terén, a migrációkutatásban – jelentős eredményeket hozhat. Magyarországon a mikrotörténelem lehetőségei talán korlátozottabbak, de az általa nyújtott alternatívával való szembesülés, a történeti kutatások alapelveinek, céljainak és a hozzájuk rendelt eszközöknek, módszereknek az elemzése, ahogy ezt *Rosental* tanulmányában láthattuk, nálunk is elkerülhetetlen.

Őri Péter

Pavla Horska: Comportement démographique et famille en Europe Centrale Slave, 1650–1900 (A demográfiai viselkedés és a család a szláv Közép-Európában, 1650–1900. *In Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*, szerk.: Jean-Pierre Bardet, François Lebrun, René Le Mée Presses Universitaires de France, Paris, 1993. 229–238. p.)

Pavla Horska tanulmánya a háztartásszerkezet, a paraszti gazdálkodás, az öröklés és a demográfiai viselkedés (különösen a házasságkötés és a termékenység) összefüggéseit vizsgálja a cseh, a szlovák és a magyar kutatások alapján. Célja, hogy bemutassa a lehetséges forrásokat, az elért eredményeket, a tisztázatlan kérdéseket, és ezzel pontosabban meghatározhassa a történeti cseh és szlovák népesség demográfiai sajátosságait.

A cseh és a magyar etnográfiai irodalomban az újabb kutatásokig tartotta magát az a nézet, hogy a tradicionális paraszti család- és háztartásforma a 20. századinál bonyolultabb, összetettebb volt, az egy nukleáris családból álló háztartás a hagyományos paraszti világ felbomlásával vált csak általánossá. *Horska* idézi *Božena Němcova* cseh írónőt, aki az 1850-es években, magyarországi utazásai során figyelte meg a "patriarchális" szlovák nagycsaládot. Az apa szerinte együtt élt házas gyermekeivel, közös háztartást képeztek, közösen művelték a földet, mindig a család legidősebb tagja volt a családfő, aki még halála előtt kijelölte örökösét legidősebb fia vagy esetleg a vele egy háztartásban élő testvére személyében. A lányok igen korán, 15–16 éves korukban mentek férjhez, vőlegényük három-négy évvel volt idősebb náluk, a párválasztásban a házasulandók családjának volt döntő szerepe, gyakran előfordult, hogy az esküvőre a menyasszony nemi érése előtt került sor, ekkor anyósa felügyelete alá került, akinek irányításával a házasság első éveiben késleltették a gyermekszülést. Az írónő ezt az egészségre káros szokásnak nevezi, amely inkább magyar sajátosság, mint szlovák. A jelenséget a magyar etnográfusok is a parasztcsalád fejlődése egyik általánosan elterjedt állomásának tartották, noha tudatában voltak annak, hogy a háztartások mérete és szerkezete nemzetiségek szerint különbözött. Általában úgy vélték, hogy a magyaroknál 3-8 nukleáris családmagból áll egy háztartás, míg a szlovákoknál ez lehet 10–12 is, a németeknél viszont csak 1–2. Mindennek célja a föld hatékony megművelése lett volna, a nagycsaládra ugyanakkor a magas termékenység lehetett jellemző, bár - mint láttuk - voltak a korai születésszabályozásra utaló nyomok is.

Ezzel szemben az újabb magyar és szlovák kutatások azt mutatják, hogy korábban túlbecsülték a nagycsaládok, az összetett háztartások arányát. Ezek

ugyan kétségtelenül jelentős részt képviseltek a magyar és a szlovák népesség körében, de mellettük – igaz különböző arányban – jellemző volt az egy nukleáris családból álló háztartás is. Arról nem is beszélve, hogy a nagycsalád sok kutató felfogása szerint a család- vagy háztartásciklus egy szakasza csupán, a házaspárok életük során élhetnek összetett háztartástípusban, amely azonban a családban történő demográfiai események következtében (pl.: szülők halála) vagy az örökösödés körüli viták során felbomolhat. Ezt a folyamatot a forrásként használt összeírások, amelyek statikus képet adnak a háztartásszerkezetéről, nem világítják meg.

Horska a magyarországi kutatásokat *Andorka Rudolf* és *Faragó Tamás* angol és francia nyelven megjelent tanulmányai alapján mutatja be.⁷¹ Eszerint a 18-19. századi Magyarországon különböző háztartástípusok léteztek egymás mellett, az összetett háztartásformák nem voltak kizárólagosak, bár bizonyos népcsoportok körében arányuk jelentős lehetett, az összetett háztartásformáknak is több típusa (törzscsalád, a délszláv *zadruga* típusú nagycsalád) élt egymással párhuzamosan. A népesség reprodukciója terén mutatkozó különbségek okát a szerző szerint a magyar demográfusok, etnográfusok, történészek az etnikai és a felekezeti szerinti szóródásban látják. Itt meg kell jegyeznünk, hogy mindez jórészt hipotézis, amit rendkívül kevés egyértelmű kutatási eredmény támaszt alá. Ami a háztartásszerkezetet illeti, kétségkívül van igazság a dologban, *Faragó Tamás* Buda környéki falvakon végzett kutatásai is ezt igazolják, a nukleáris családi háztartás legnagyobb arányban a németekre volt jellemző, legkevésbé pedig a délszlávokra, míg a magyarok és szlovákok átmenetet képviseltek. De ugyanakkor az is kiderült, hogy a különböző típusok mögött nem tisztán az etnikai különbségek állnak, van olyan német falu, amelyre inkább a magyar vagy szlovák falvakban megfigyelt háztartás-struktúra volt jellemző.⁷² Ebből is látszik, hogy az etnikai és felekezeti különbségeknek a demográfiai viselkedésre tett hatásáról elég bizonytalan képünk van, *Andorka Rudolf* családrekonstrukciós kutatásait összegezve kijelenti: "*A vizsgált falvaknak a házasságtermékenység, a házasságkötési életkor, a csecsemőhalandóság és az illegitimitás szerint kialakítható típusai nem mutatnak semmilyen egyértelmű kapcsolatot sem a vallással, sem a nemzetiséggel. Megcáfolódott tehát az a ko-*

⁷¹Andorka Rudolf: La prévention des naissances en Hongrie dans la région Ormánság depuis la fin du XVIII. siècle, *Population*, 1971.

Andorka Rudolf: Family Reconstitution and Type of Household Structure (in: *Time, Space and Men*, Stockholm, 1979. p. 11-33.)

Andorka Rudolf-Faragó Tamás: Pre-industrial Household Structure in Hungary (in: *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, 1983. p. 281-307.)

Faragó Tamás: Perceptions and Data on Peasant Family and Household in Hungarian Ethnographic Writings 1845-1982. (in: *Images of Peasants*. 5. Interdisciplinary Workshop for Peasant Studies, University of British Columbia, 26-27 August 1983. Vancouver)

⁷²Faragó Tamás: A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda-környéki falvakban a 18. század közepén (in: *Történeti antropológia*, szerk.: Hofer Tamás, Bp. 1984. 239-257. p.)

rábban előfordult állítás, hogy a korai születéskorlátozás vagy "egyke" a magyar vagy kálvinista magyar népességnél fordult elő."⁷³

Horska éppen Andorka Rudolf ormánsági és sárközi, a korai születéskorlátozás bizonyítékait feltáró kutatásaira hivatkozva veti föl, hogy szisztematikusan kellene vizsgálni a gazdálkodási formák, a háztartástípusok és a termékenység összefüggéseit. Andorka fogalmazta meg azt a hipotézist, hogy bizonyos körülmények (a terjeszkedés, a földszerzés, a gazdasági emelkedés lehetőségeinek lezárulása, az utódok közötti egyenlő osztást preferáló örökösödési rendszer, majdnem teljes körű és fiatal korban kötött házasságok) között jelentős a bonyolult, többgenerációs háztartások aránya, amely a megfigyelt esetekben együtt járt a születéskorlátozással, mindezek együtt magyarázhatják a korai születéskorlátozás megjelenését.⁷⁴ Horska sajnálkozik amiatt, hogy Andorka Rudolf kutatásai csak a magyar népesség egy rendkívül szűk mintájára és egy kis régióra, az Ormánságra terjednek ki, úgy tudja (1993-ban), hogy Henry-féle családrekonstrukció csak az Ormánság falvairól készült. Ez egyrészt érthető, hiszen jóval korábbi, számára elérhető angol és francia nyelvű publikációkat használt forrásként, másrészt jelzi a szomszédos országok kutatói közötti kommunikáció szintjét, a kutatási eredmények világnyelveken való összefoglalásának szükségességét.⁷⁵

A szerző szerint a szlovák történeti demográfiának a fő problémája az, hogy megvilágítsa a demográfiai viselkedés és a gazdálkodás kapcsolatait, illetve hogy mindehhez kvantifikálható adatokat találjanak, még hozzá nemcsak a városokra és a fejlődő gazdaságú területekre, hanem az elszigetelt hegyvidékekre nézve is, ahol a családi közösségek a legtöbb archaikus elemet őrizték. Erre tett kísérletet Julius Albery, aki a Breznóbánya (Zólyom megye) környéki parókiák anyakönyveit kutatta az 1787 és 1869 közötti periódusra nézve (azaz a II. József-féle összeírás és a rendszeres magyarországi népszámlálások kezdete között). Eredményei szerint az első házasságkötés átlagéletkora 22 év volt a férfiaknál és 19 év a nőknél (1787–1842), 25 a férfiaknál és 20 a nőknél (1843–1869). A legfiatalabb női házasságkötő 1842 előtt 14, 1842 után 15 éves volt. Gyakori volt a nagy korkülönbségű házasság az özvegy férfiak és a nagyon fiatal nők között. A nyers születési és halálozási arányszámok igen magasak voltak. A háztartásoknak kevesebb, mint 30%-a állt egy házaspárból. (Bacuch község 1820–21: 45 háztartás, ebből 13 állt 1 párból, 23 2 párból, 3 3 párból, 3 4 párból.) A különböző háztartásformák egymás mellett léteztek, az összetett típusok voltak többségben, de nem jellemezték kizárólagosan a hegyvidéki szlovák falvakat. Egy házban (általában két helyiségből állt) gyakran két ház-

⁷³Andorka Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei, *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. sz. 1991./1. 35–41., 38. p.

⁷⁴Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században, *Ethnographia*, 1975. 340–365., 361. p.

⁷⁵Az addig folytatott családrekonstrukciós vizsgálatokat összegzi: Andorka i.m. 1991.

tartás élt, átlagban tíz személy, ami a falusi túlnépesedés jele lehet. Hasonló viszonyokat talált *Jozef Kandert* etnográfus Hont megye északi részén a XIX. század közepe és a II. világháború között. A több házaspárból álló, bonyolult szerkezetű háztartások évtizedekig a nukleáris családból állók mellett léteztek, korábban minden jel szerint felülbecsülték a "nagy családok" arányát, elterjedtségét. Ezenkívül az összetett háztartások is igen változatosak voltak, könnyen felbomolhattak vagy összeállhattak tagjaik életciklusváltozásai következtében. *Horska* szerint mindenesetre a magyarországi és a szlovákiai kutatások tanulsága az, hogy sok történész, etnográfus, szociológus már azelőtt prekoncepcióval rendelkezett a család- és háztartásszerkezetet illetően, hogy kutatásuk demográfiai aspektusa kialakult volna.

Ezt mutatja a Csehországban a múlt század végétől kibontakozó ún. zadruha-vita is, amely arról folyt, hogy vajon a XIX. században megfigyelt szerb vagy horvát nagy család, a zadruha tekinthető-e karakterisztikusan szláv családtípusnak. Az elmélet hívei XI-XII. századi - utóbb XIX. század eleji hamisítványoknak bizonyult - kéziratokra alapozták feltevéseiket, miszerint a középkori cseh családstruktúra megfelelt a XIX. századi balkáni családszerkezetnek. Ezzel szemben eredeti középkori cseh-morva forrásokban zadrugához hasonló jelenségnek nincs nyoma. Inkább ellenkezőleg: már a XVI-XVII. századi birtokösszeírások szerint is ritka volt, hogy a nős gyermekek együtt éltek volna a szülőkkel, általánossá vált, hogy a földesurak hozzájárulásával a paraszti birtokot az egyik fiú utód örökölte, aki az öröklésből kimaradt rokonokat pénzzel vagy állattal kártalanította. Önmagában az együttlakás ténye sem jelentette feltétlenül, hogy közös háztartásban éltek, az esetenként a szülőkkel együtt élő házas gyermekeknek gyakran külön jövedelmük volt, nem vettek részt a családi birtok művelésében, nem voltak tagjai a családi közösségnek.

A csehországi nupcialitás és családtörténet vizsgálatának az anyakönyveken kívül forrása lehet több országos, illetve helyi összeírás. *Eduard Maur* vizsgálta a cseh népesség struktúráját a harmincéves háború után az 1651-es vallások szerinti regiszter alapján. A 15-29 éves korosztályokban erős nőtöbblet volt megfigyelhető, ami ezután fokozatosan csökkent, majd 40 év felett férfítöbblet jelentkezett, 50 fölött már-már alig hihető mértékben. Mindez azzal járt, hogy sok nő nem tudott a saját korosztályában házasodni, vagy cölibátusban volt kénytelen élni, vagy jóval idősebb férfihoz ment férjhez, a 30 feletti özvegyasszonyok pedig, ha nem volt vagyonuk, nehezen tudtak újránházasodni, pedig még termékeny korban voltak. Így bizonyos régiókban a parasztlányok negyede, városokban a nők harmada ki volt zárva a népesség reprodukciójából. A preindusztriális cseh népesség egyik karakterisztikus vonása a 35 év feletti házas nők számának gyors csökkenése volt.

Jól használhatók a családkutatásban a birtokösszeírások, amelyek néhány uradalomban hosszú időn át évente ismétlődtek. Így a třeboňi uradalom listái 1661-től majd 200 éven át fennmaradtak. Feljegyezték a birtok lakóinak nevét,

nemét, jogállását, családi állapotát, a gyermekek korát (az árvákat a földesúrnak joga volt udvarába szolgáltra rendelni), utóbb szüleik korát is, a listán felüntetették a szomszéd faluba házassodókat, a távollévőknél, szolgáltra szegődőteknél, hogy hol voltak, fizetségért szolgáltak vagy csak ellátásért, a szolgáltra szegődött gyerekeket házasságukig családjukba írták be, aminek alapján nemcsak statikus képet lehet nyerni a családokról, hanem a családszerkezet változásait is figyelemmel lehet kísérni. Az így nyert kép megegyezik az anyakönyvek által mutatottal: a parasztcsalád elég változatos és változékony csoport, amelynek kiterjedését befolyásolta az állandó feszültség a gazdálkodás támasztotta munkáskéz-szükséglet és a táplálkozás-elszállásolás lehetőségei között. A házasságkötés alárendelt volt a családalapítás lehetőségeinek, a fiatalok gyakran a családon kívül vállaltak szolgálatot, hogy esélyük növekedjék az önálló családalapításra, ez kitolta a férfiak házasságkötési életkorát (a *Horska* által felhozott példa alapján ez a leggyakoribb 25 és 29 éves kor között). A családfő halála esetén a birtok irányítása az örökösre szállt, a megözvegyült felesége gyakran visszatért szüleihez vagy legalábbis elhagyta a házat, néha pedig az örökös gyermeke háztartásában élt alárendelt helyzetben. Amennyiben a családfő özvegyült meg, ő gyakran újraházasodott, ilyenkor csak egészen kicsi gyermekei maradtak a háznál, a nagyobbak megházasodtak, vagy szolgálatot vállaltak. Mindebből jól látszik, hogy a parasztcsalád az állandó átalakulás állapotában volt, cseppet sem tűnik valamiféle "patriarchális nagycsaládnak".

Összegzésül *Horska* kiemeli, hogy bár Közép-Európa sok szempontból (nők átlagéletkora az első házasságkötéskor, az ötvenévesen cölibátusban élő nők aránya) átmenetet képvisel Nyugat-Európa és Kelet-Európa, illetve a Balkán között, a demográfiai viselkedés terén fontos különbségek voltak az egyes közép-európai régiók között is. Ennek megállapításában fontos szerepe van a cseh, a szlovák és a magyar adatok összehasonlításának. A közép-európai térségen belül Csehország inkább a nyugati modellhez állt közelebb a demográfiai viselkedés terén, a XVII–XVIII. században a nyugati háztartás- és családszerkezet volt rá jellemző, míg a szlovák vagy a magyar modell inkább az átmeneti típushoz tartozott, a demográfiai átmenet is előbb kezdődött Csehországban, mint más közép-európai országokban, és ugyanezt erősíti meg az első házasságkötések korcsoportonkénti összehasonlítása is:

Első házasulandók száma korcsoportonként

Korcsoport	Besence 1785–1895		Breznóbánya 1787–1869		Břevnov (Prága mellett) 1750–1852	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
15–19	124	462	63	503	22	149

ISMERTETÉSEK

387

20-24	526	376	577	369	324	423
25-29	208	97	255	92	361	266
30-34	65	19	93	29	174	97
35-	77	46	12	7	119	65
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

(Horska i.m. 238. p.)

Őri Péter